

کتابشناسی توصیفی تاریخ‌های محلی

(منابع و متون)

۰ نصرالله صالحی

ارزش و اهمیت تاریخ‌های محلی:

برای تبیین ارزش و اعتبار تاریخ‌های محلی در میان دیگر منابع و مأخذ تاریخی از جنبه‌های مختلف می‌توان به سنجش و ارزیابی پرداخت. به نظر می‌رسد که پیش از هر چیز تاریخ‌های محلی از آن جهت حائز اهمیت‌اند که آگاهی‌های موجود در آنها اغلب منحصر و معطوف به یک منطقه و محل گرافیایی خاص هستند، به همین جهت در قیاس با تاریخ‌های عمومی، عمدتاً حاوی آگاهی‌های دقیق و گاه تفصیلی از شهر و دیاری خاص هستند. درست به همین جهت است که هر یک از تاریخ‌های محلی را می‌باشد در حکم پایه و سوتی فرض کرد که تنها با وجود آنها می‌توان شدت تاریخ عمومی کشوری را بر فراز آن افراشت. یا به تعبیر دیگر می‌توان تاریخ عمومی یک کشور را در حکم جدولی دانست که خانه‌های آن را، تاریخ‌های محلی می‌سازند.^۱ صرفنظر از این ارزیابی کلی، می‌توان ارزش و اعتبار تاریخ‌های محلی را از این منظرها نیز برآورد کرد:

۱ - حاوی جزئیات‌اند. در این باب ذکر نظر یکی از شرق‌شناسان سرشناس نافع است. استاد ایرج افسار می‌نویسد: «وقتی که با ایلرس (W. Eilers) صحبت از تواریخ محلی و اعتبار آنها بود تعبیر خوبی درباره خصوصیت و اهمیت آنها کرد. نکته‌وار گفت که فایده عظیم این نوع کتب ازین حیث است که «بوی جزئیات» دارد». ^۲

۲ - پر از مواد و مطالب کمیاب و نادراند. مرحوم احمد کسری در این باب سخن درخور توجهی دارد. می‌گوید: «[این گونه تاریخ‌ها] [تاریخ‌های محلی] که از وقایع جدائمه یک سرزمین یا از حوادث خاص یک خاندان سخن می‌رانند از این حیث اهمیت دارند که آنچه آنها می‌نگارند در کتابهای دیگر پیداشدنی نیست». ^۳

۳ - متنضم اطلاعات فراوان در تراجم احوال‌اند و نیز نویسنده‌گان آنها بیش و بهتر از دیگران بر احوال شهر و دیار خود واقفاند.

۴ - حاوی آگاهی‌های ذی‌قیمت درباره سلسله‌های محلی‌اند. در این باب سخن زنده‌یاد مرحوم زرین کوب چنین است: «در بین مأخذ عده تحقیق در تاریخ ایران، مخصوصاً در دوره قبل از صفویه، از تاریخ‌های محلی نایاب غافل بود.

همشهریان خود و ذکر مناقب و مفاسخر و آثار ایشان است...». سه‌می که تاریخ جرجان را در اوائل قرن پنجم نوشته است علت تصنیف کتاب را صرفاً پاسخ‌گویی به نیاز برخاسته از تعصب به زادگاهش برمی‌شمارد.^۵ مافروختی، مولف کتاب محسان اصفهان که در نیمه دوم قرن پنجم آن را تأثیف کرده است به صراحت از حب الوطن به منزله انگیزه نگارش کتابی در تاریخ محلی یاد می‌کند.^۶

چنان که پیداست از سده سوم هجری به بعد یکی از انگیزه‌های اساسی در روی اوردن مورخان به تألیف تاریخ‌های محلی، گرایشات و تمایلات زادبوم‌ستیانه آن‌ها بوده است. این گرایشات در قرون بعد چنان شدت یافت که احمد سلامی که در قرن دهم در خراسان می‌زیسته و کتابی با نام اخبار ولاة خراسان تألیف نموده به سان این حزم در اسپانیا، عدم وجود آثاری در مورد تاریخ محلی را رسوای می‌شمرد. او می‌گوید: «أهل خراسان بیش از دیگران، در سیاری از وقایع مهم دست داشتند. بنابراین، علمای خراسان موظفند تاریخ (اباء -

ایام) سرزمین و امیران خود را بدانند و حفظ کنند. هیچ چیزی برای آنها سرم اورت از این نمی‌تواند باشد که در عین پرداختن به مطالعه اخبار دیگران، از اخبار دیار خود غفلت ورزند، این به آن ماند که واجبات را ترک گویند و مستحبات و نوافل را بی گیرند». ^۷ شکوه و شکایت

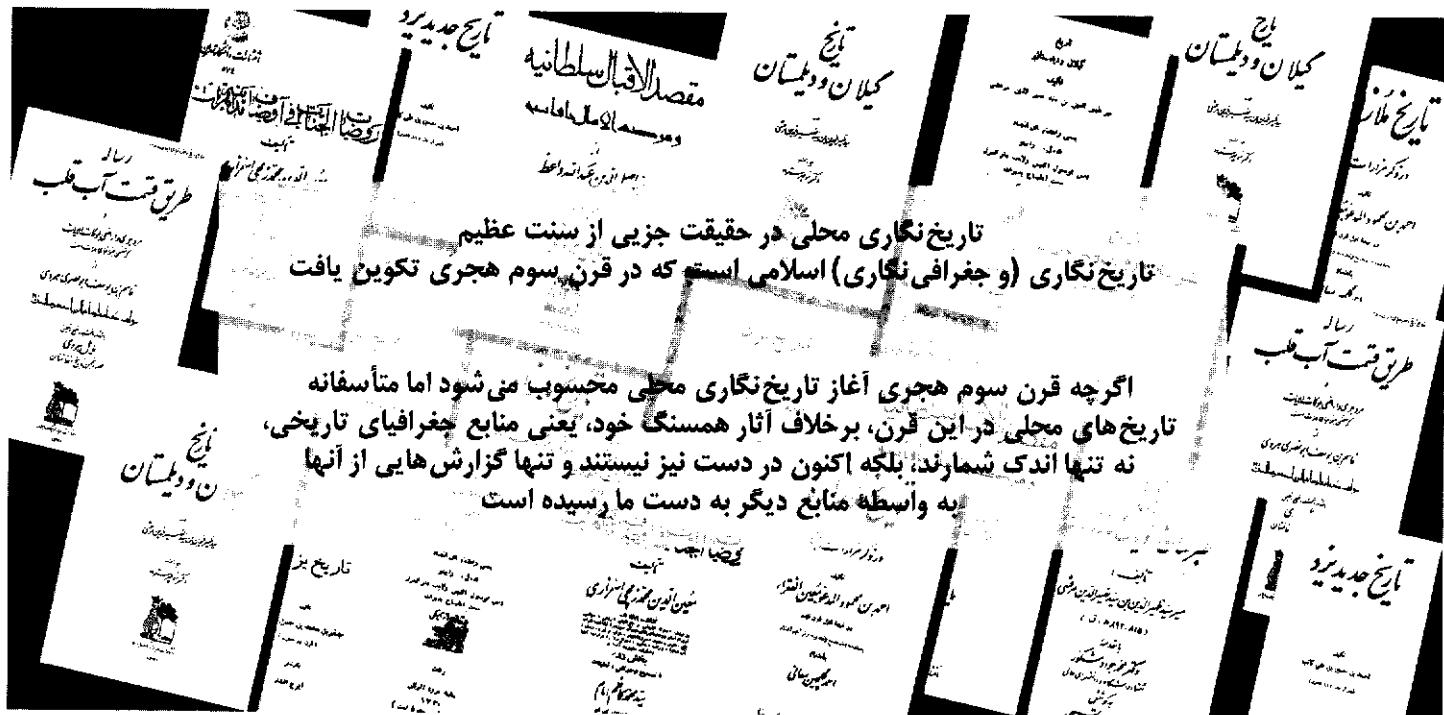
سلامی از مورخان در عدم عنایت به تدوین تواریخ محلی در قرن دهم، بی‌جهت و تاروا تبوده است زیرا چنان که در همین کتابشناسی ملاحظه می‌شود - در قرن مزبور کمترین تألیف درخصوص تاریخ‌های محلی صورت گرفته است. یعنی در حد یک یا دو مورد، آن هم در تاریخ کرمان و گیلان و نه تاریخ شهرهای خراسان بزرگ. در حالی که اصولاً نخستین تاریخ‌های محلی در ابتدای برخی از شهرهای خراسان تألیف یافته بود. بنا به عقیده روزنال «مشرق ایران دارای تاریخ نگاری دنیوی شکوایی بود که سنگ بنای حفظ مینه‌یست ایرانیان به شمار می‌امد. دانشمندان ایرانی الاصل که آتش عشق به سرزمین بومی و حب الوطن در دل آنان زبانه می‌کشید. در ستایش بلخ و خراسان نعمه محلی نایاب غافل بود.

درآمدی بر تاریخ تاریخ‌نگاری محلی:

مدخل: تاریخ‌نگاری محلی در حقیقت جزئی از سنت عظیم تاریخ‌نگاری (و چغافی‌نگاری) اسلامی است که در قرن سوم هجری تکوین یافت. تا پایان این قرن شماری از آثار عمده و مهم در حوزه تاریخ و چغافیا در چهار شکل و گونه متفاوت اما مرتبط، تدوین یافت:

- ۱ - تاریخ‌های عمومی (أخبار الطوال، تاریخ یعقوبی و طبری)
- ۲ - تاریخ‌های سلسه‌ای - دودمانی (أخبار الوله العباسیه)
- ۳ - تاریخ‌های محلی (تاریخ مرو - از دو مؤلف)
- ۴ - چغافیای تاریخی (المسالک والممالک - از دو مؤلف). اگرچه قرن سوم هجری آغاز تاریخ‌نگاری محلی محسوب می‌شود اما متأسفانه تاریخ‌های محلی در این قرن برخلاف آثار همسنگ خود، یعنی منابع چغافیای تاریخی، نه تنها انگیزه‌شماراند بلکه اکنون در دست نیز نیستند و تنها گزارش‌هایی از آنها به واسطه منابع دیگر به دست ما رسیده است.* در علت قلت تاریخ‌های محلی در این قرن شاید بتوان به این نکته اشاره کرد که در قرن مزبور هنوز احساسات و تعلقات جهان وطنی اسلامی جای خود را به وطن دوستی محلی محسوب می‌شده، نداده بود. منابع متعدد چغافیای تاریخی^۸ باقی‌مانده از همان قرن به خوبی می‌بین نگرش غیرمحلی چغافی‌نگاران و مورخان مسلمانی است که به سراسر قلمرو اسلامی به عنوان یک کلیت واحد و یکپارچه می‌نگریستند و درست از زمانی که این نگرش به ویژه در سرزمین‌های دور از مرکز خلافت - محض نمونه: ماؤوال‌الهر - رو به سستی نهاد، زمینه‌های اساسی برای تدوین تاریخ‌های محلی ایجاد شد.^۹ این امر از قرن چهارم به بعد به گونه‌ای جدی نمود یافت. از نمونه‌های بارز می‌توان به تاریخ بخارا، تاریخ قم، تاریخ جرجان [گرگان] و تاریخ اصفهان اشاره کرد.

* مؤلف تاریخ قم که تنها سه دهه دیرتر از تاریخ بخارا یعنی در سال ۳۷۸ هجری قمری آن را تألیف کرده است در خصوص انگیزه و قصد خود از نگارش این اثر می‌نویسد: «غرض و مقصد من ذکر شهر خود و

اگرچه قرن سوم هجری آغاز تاریخ نگاری محلی محسوب می شود اما متأسفانه تاریخ های محلی در این قرن، برخلاف آثار همسنگ خود، یعنی منابع چغرا فایی تاریخی نه تنها اندک شمارند، بلکه اکنون در دست نیز نیستند و تنها گزارش هایی از آنها به واسطه منابع دیگر به دست ما رسیده است

به روئای دین و نه به توهه مؤمنین، به شرح وقایع اهل قلم که به وصف کشورشان پرداخته‌اند و نه به واقعیت‌های موجود در خود کشور، علاقه و توجه نشان داده می‌شد. رویکرد به تاریخ محلی از علاقه جدیدی که به تاریخ اجتماعی (Social history) ابراز شد، نشأت گرفت. در تاریخ اجتماعی نظر به کل اجزای جامعه یعنی عموم انسانهایی است که فارغ از مراتیبه طبقات و شان و منزلت اجتماعی با یکدیگر زندگی می‌کنند، و نه فقط قلیل مردمان سعادتمندی که در جامعه حکم رانده‌اند، قضاؤت نموده‌اند، سرکوب کرده‌اند و با به تعلیم برداخته‌اند.»^{۱۸}

تقسیم‌بندی تاریخ‌های محلی:

از محتوای بسیار متنوع تاریخ‌های محلی چنین برمی‌آید که نمی‌توان همه آنها را در یک رده و گونه خاص گنجاند. از این رو برخی محققین بنابر برخی مشابهت‌ها و همسانی‌های موجود در این قبیل کتب قائل به تقسیم‌بندی آنها شده‌اند. از جمله روزنامه در یک تقسیم‌بندی کلی، از تاریخ‌های محلی تا شاهدات احوالات خواسته شد.^{۱۰}

دینی و تاریخ‌های محلی مذهبی سخن گفته است.

قسمت نخست اغلب مشتمل بر تاریخ مناطق و شهرهای مقدس و مذهبی بوده است. نظیر: اخبار مکه اثر ابوالولید محمدبن عبدالله ارزقی (م ۲۴۴). تاریخ المدینة المنوره اثر ابوزید عمر بن شبه نميری بصری (م ۲۶۲). قسمت دوم اغلب شامل تاریخ مناطق و شهرهای غیر مذهبی بوده است. از قدیمی‌ترین اینها می‌توان به تاریخ بغداد اثر احمدبن ابی طاهر طیفور (م ۲۸۰)، تاریخ الموصل اثر ابوزکریابن محمدبن ایاس ازدی (م ۳۳۴) و تاریخ بخارا اثر نرشخی (م ۳۴۸) اشاره کرد. اگرچه این تقسیم‌بندی، شاید تا حزیبادی، درخصوص برخی از تاریخ‌های محلی درست و صحیح به نظر آید اما تاریخ‌های محلی از چنان محتوای متنوعی برخوردارند که نمی‌توان آن‌ها را در یک تقسیم‌بندی قاطع و مطلق گنجاند. محض نمونه، کتاب تاریخ قم اگرچه درباره یک شهر مذهبی به نگارش درآمده است و برخی فصول آن نیز حاوی مباحث دقیقاً مذهبی است اما در همان کتاب فصولی وجود دارد که حاوی مباحث

- سرچ عجایب و غرایب.
- سرچ شورش‌ها و طفیان‌های واقع شده در شهرها، ذکر جنگ‌ها و کشمکش‌های روی داده بین مناطق و شهرها، نسل و غارت‌ها، کشتارها و دیگر رویدادهای تلخ و ناگوار.
- سرچ احوال رجال اعم از: فرمانروایان، شاهزادگان، سرداران، امراء، وزراء، بزرگان علم و ادب، دانشمندان، شعراء و ادباء، اقطاب و مشایخ صوفیه، محدثان، فقیهان، قضات ...
- سرچ آداب و رسوم و فرهنگ عامه که گاه به کلی

۰ بیان اختلافات و کشمکش‌های مذهبی و فرقه‌ای و
تحویه ظهور آئین‌ها و فرقه مذهبی
۰ شرح وقایع و حوادث سیاسی، گاه ذکر قسوات‌ها و
بی‌رحمی‌های دولتمردان و صاحبان قدرت.
۰ ذکر انواع مالیات و خراج، بیان باج خواهی‌ها و
باج‌دهی‌ها، وصف اوضاع اجتماعی و اقتصادی شهر و دیاری
خاص در دوره‌ای مشخص، اشاره به وضع طبقات مختلف
جامعه، گاه شرح زندگی طبقات متوسط و فروودست جامعه.
بیشتر موارد بالا و به ویژه مورد اغیر مبین آن است که
تقریباً مطلع باشد از این‌که این اتفاقات مخصوصاً در چند
دهه پیش به طور جدی در حوزه پژوهش مورخان غربی، به
ویژه بانیان و پیروان مکتب تاریخ‌نگاری آنال (Annales) (Pierre Goubert) در فرانسه بوده است. پیش‌گیرت "Local History" درباره این رویداد و

«تنها در دو دهه اخیر^{۱۰} نوع تازه‌ای از تاریخ محلی صورت عینی یافته است... این گرایش تازه حاصل ناخشنودی موجود نسبت به روش‌های تاریخی جاری و نیز حاصل دلنگرانی نسبت به [امکان] طرح و جایگزین کردن انواعی از مساله‌های تاریخی جدید بوده است. مورخان نسل پیشین عمردتاً به مسائل مربوط به طبقات بالای جامعه می‌پرداختند. برای مثال در مکتب قدیم تاریخنگاری فرانسه به قانونگذاران و نه به اجرای قانون، به حاکمان و نه به مردم تحت حاکمیتِ

زیرا در باب سلسله‌های مستقل محلی که قسمت عده تاریخ ایران قبل از صفویه حاوی آن است مهمترین مرجع در اوقاع همین تاریخ‌های محلی خواهد بود...».^{۱۴}

۵- حاوی آگاهیهای ارزشمند درباره نظام زمین‌داری، اقتصاد زراعی، شیوه‌های آبیاری و کشاورزی و وضع اوقاف‌اند. در این باب نظر ایران‌شناس معروف و نویسنده اثر کم‌نظیر مالک و زارع در ایران چنین است: «تاریخ‌های محلی گاهی از تاریخ‌های سلسله‌های پادشاهان سودمندتر است، از جهت احتوای مطالب مربوط به عطایای ارضی، اوقافه روش‌های آنهاست...».^{۱۵}

۶ - مشحون از اطلاعات سودمند در باب احوال اجتماعی‌اند. در این باب باز هم به نظر لمبتون که در تاریخ اجتماعی و اقتصادی ایران بعد از اسلام تحقیقات و پژوهش‌های گسترده و عمیقی انجام داده است، اشاره می‌کنیم: «هرچند مورخان عموماً بر عکس رغبتی که به تأثیف تاریخ سیاسی داشته‌اند به نوشتن تاریخ اجتماعی توجه نکرده‌اند با این همه در میان تاریخ‌های محلی کتبی دیده می‌شود که از این قاعده مستثنی و حائز اهمیت است.»^{۱۹} مطالعی که آورده شد تنتها از برخی جنبه‌ها به ارزش و اهمیت تاریخ‌های محلی اشاره داشت. لذا در اینجا فهرست وار به عمده‌ترین مواد و مطالب موجود در تاریخ محلی اشاره می‌کنیم تا بر اعتبار و ارزش این منابع از جنبه‌های دیگر نیز اشاره گردد.

۰ دکر بیان داستان بینای و بنای شهر و دیار و گاه ذکر
و حمله تسمیه آن.

○ شرح ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی، بیان مساحت و وسعت شهر و دیار، بیان ویرانی یا آبدانی شهرها و دهات، وصف آب و هوای نواحی منطقه، نوع زراعت و محصولات و فرآورده‌های نوادن، صنایع ذکر مراتع، چشمه‌سارها و چمنزارها و ...

- ذکر محاسن و فضائل منطقه، بیان احوال، خلق و خو، آداب و رسوم، باورها و اعتقادات و مناهب سکنه، زبان و لهجه
- وصف مساجد، مدارس، خانقاہ‌ها، مزارات بزرگان، کتابخانه‌ها، بنای‌های باستانی، حصارهای دروازه‌ها، قنوات، بقاع،

تاریخ روان

مصطفی القباطیانه
و موسی‌الامام‌آماسیه

پیش از هر چیز تاریخ‌های محلی از آن جهت حائز اهمیت‌اند که آگاهی‌های موجود در آنها
اغلب مختص و معطوف به یک منطقه و محل جغرافیایی خاص هستند.
به همین جهت در قیاس با تاریخ‌های عمومی، عمدتاً حاوی آگاهی‌های دقیق و گاه
تفصیلی از شهر و دهاری خاص هستند.

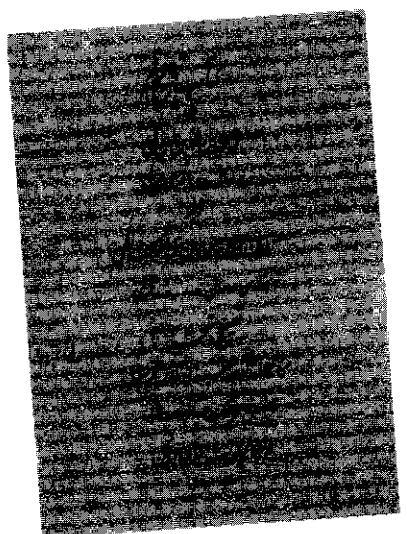
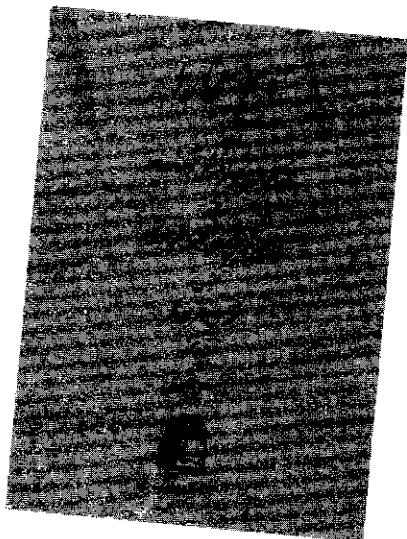
هر یک از تاریخ‌های محلی را می‌باید در حکم پنهان و ستوانی غویند که در آنها با وجود آنها
می‌توان خوبی تاریخ عمومی کشوری را بر فراز آن افراست.

فصل ۷ متصل‌الاقبال‌سلطانیه

و عرض‌الامال‌واسمه

سید‌البیان‌بخارا

بخارا

تألیفات قرن چهارم

متن اصلی کتاب آن را منتشر ساخت.
۲- قمی، حسن بن محمدبن حسن: تاریخ قم^{۲۸} (تألیف ۳۷۸ق)، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، به تصحیح سید جلال الدین طهرانی، مطبوعه مجلس، چاپ اول، تهران، ۱۳۱۳، چاپ دوم، توسعه، تهران، ۱۳۶۱، ص. ۳۵۱.
کتاب مشتمل است بر یادداشت کوتاه مصحح، مقدمه مترجم و مؤلف (ص ۲۰-۱۹)، متن کتاب (ص ۲۰-۳۰۵) + فهرست‌های راهنمای (ص ۳۵۱-۳۵۷).

توضیح: مؤلف کتاب حاضر که از شاگردان شیخ صدوق و برادرش، حسین بن علی بن بابویه قمی بوده، در زمرة نویسندگان قرن چهارم هجری قمری است که در نیمه اول این قرن در قم به دنیا آمده است. وی مردمی دانشمند بوده و در دستگاه صاحبین عیاد وزیر آل بابویه راه داشته و برادرش نیز از کتابخان دیوان بوده است. مؤلفه این اثر را در سال ۳۷۸ق به تشویق صاحبین عباد اسماعیل کافی الکفاف، در عصر فخرالدوله دیلمی به عربی تألیف نموده که در سال ۸۰۵ و ۸۰۶ق به فارسی ترجمه شده است. اصل متن عربی کتاب مشتمل بر بیست و پنج باب و پنجاه فصل بوده که از میان رفته و تنها پنج باب از ترجمه آن در دست است. با این حال، این اثر از نفایس کتب تاریخ محلی است که مشتمل بر فوائد بسیاری می‌باشد، بویژه از جهت اشتمال بر اطلاعات مهم درباره اقتصاد زراعی، نظام زمین‌داری، شیوه آبیاری، میزان خراج و نحوه مهاجرت اعراب به قم و استقرار آنها در آن شهر و حوالی آن.

۳- ابو عبدالله حاکم نیشابوری: تاریخ نیشابور، ترجمه و تلخیص محمد بن حسین خلیفه نیشابوری، به تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، نشر آگه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸، ص ۴۱۰.

کتاب مشتمل بر پیشگفتار و مقدمه مصحح (ص ۱۳-۵۸)، متن کتاب (ص ۲۳۴-۱۶۱) تعلیقات (ص ۳۳۲-۲۲۵)، فهرست‌ها (شامل ۸ مورد) و مشخصات مراجع مصحح (ص ۴۱۰-۳۳۶).

توضیح: حاکم نیشابوری (۴۰۵-۲۲۱ق). - چنان که شهرت دارد- بیش از هفتاد سال از عمر خود را صرف تحصیل، تدریس و تألیف نموده است. او آثار متعددی داشته از جمله تاریخ نیشابور که ظاهراً در ۱۲ جلد تألیف نموده است. اگرچه اصل این اثر به دست نیایده؛ اما استفاده مؤلفان بعد از او از این کتاب نشان می‌دهد که اثرش از شهرت و اعتبار به سزاوی برخوردار بوده است. امروزه آنچه از این اثر بزرگ بحاجانده ترجمه و تلخیصی است که در قرن هشتم صورت گرفته است.

بخشی از این کتاب، تاریخ نیشابور است به معنی دقیق کلمه و بخشی نیز مشتمل است بر احوال جمعی از دانشمندان نیشابور در چهار قرن اول عصر اسلامی و نیز دانشمندانی که از نقاط مختلف ایران بزرگ، برای تحصیل یا تدریس به

۱- نرشخی، ابوبکر محمدبن جعفر: تاریخ بخارا،^{۲۹} ترجمه: ابونصر احمدبن محمدبن نصرالقباوی، تلخیص: محمدبن زفیرن عمر، به تصحیح مدرس رضوی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، [چاپ دوم]، تهران، ۱۳۵۱، سی و یک + ۴۴۵.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص. سیزده - سی و یک)، متن کتاب (ص ۳-۱۲۷)، حواشی و تعلیقات (ص ۳۸۵-۳۸۱)، فهرست نفات نادر و فهرست اعلام (ص ۳۸۹-۳۴۵).

توضیح: درباره زندگی نرشخی (۲۸۶-۳۴۸ق) و چگونگی زندگانی او اطلاع بسیار اندکی در دست است. او معاصر شاهان سامانی بوده و تا پس از وفات ابومحمد نوح بن نصر سامانی (حکومت: ۳۳۳-۳۳۱ق) در قید حیات بوده و کتاب خود را به امیر نوح تقدیم کرده است. (ص. پانزده).

کتاب تاریخ بخارا در اصل عربی بوده اما تقریباً بو قرن پس از تالیف، یعنی در سال ۵۲۲ق با تصریفاتی به فارسی ترجمه شده است. مترجم «قسمتی از مطالب کتاب را که ملالت‌آور و بی اصل می‌پنداشته، و در ذکر آن سودی نمی‌دیده است در ترجمه کتاب انداخته است. و به جای آن اطلاعات و اخبار مفیدی از دیگر کتب مانند کتاب خزان العلوم نیشابوری و کتب دیگر بر ترجمه خوش افزوده است.» و باز در سال ۵۷۴ (یعنی پنجاه و دو سال بعد) محمدبن زفیرن عمر ترجمه قلایوی را تلخیص کرده است. نسخ متعدد همین تلخیص است که اکنون موجود است و مبنای تصحیح و تحقیق، مصححان و محققان بوده است.

کتاب تاریخ بخارا از جمله مهمترین و معروف‌ترین تاریخ‌های محلی ایرانی است که نکات تاریخی آن برای روشن شدن گذشته قسمتی از ایران سودمند، و شامل حقایقی چند از اوضاع و احوال پایتخت سامانیان است که کمتر در جای دیگر آنها را می‌توان یافت.

تاریخ بخارا نخستین بار توسط شارل شفر (Charles Schefer) با حواشی دقیقی به فرانسه ترجمه و در ۱۸۸۳ (بخشی از آن) و در ۱۸۹۲ میلادی به طور کامل به چاپ رسیده است (۲۹۱ ص. متن کتاب IV-I = ۴) صفحه مقدمه به فرانسه). در سال ۱۸۹۷ میلادی مستشرق روسی، ن لیکوشن در تاشکند آن را به روسی ترجمه و منتشر نمود. در سال ۱۹۵۴ میلادی مستشرق معروف ریچارد. ن. فرای آن را به انگلیسی ترجمه و یا یادداشت‌های سودمند منتشر ساخت. استاد مدرس رضوی بار اول در سال ۱۳۱۷ شمسی با بهره‌گیری از سه نسخه و بار دوم در ۱۳۵۱ با استفاده از سه نسخه دیگر مبارزت به تصحیح این اثر نمود و با حواشی و تعلیقات مفصل (تقریباً دو برابر

تاریخ سیستان

تاریخ و حدود
۷۲۰ - ۴۴۵

تصحیح کار شفرا

سید رضا

الطبعة الاولى، حیدرآبادالدکن، ۱۳۶۹ ق = ۱۹۵۰ م، لد [۲۸ ص] + ۵۱۷ + ۲۱۹ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مفصل مصحح (الف - لد [۲۸ ص]). متن کتاب (ص ۱-۵۱۷)، فهرست اعلام علماء جرجان والواردین علیها (ص ۲-۱۱۶)، فهرست بقیة الاعلام في تاريخ جرجان (ص ۱۱۷-۲۱۹).

توضیح: سهمی (تولد در حدود ۳۴۵-درگذشت ۴۲۷ ق) از دانشمندان بزرگ قرن چهارم و اوائل قرن پنجم هجری فرمی است که تأییفات متعددی از خود بجا گذاشته است. یکی از معروف‌ترین آثار او تاریخ جرجان [گرگان] است. کتاب متضمن دو مبحث اصلی است: ۱- مطالب و وقایع تاریخی، ۲- تراجم یا شرح حالها، بخش اخیر قسمت عمده کتاب را شامل می‌شود. در این قسمت حدود ۱۰۲۰ شرح حال از علماء، فقهاء، روایان حدیث، مفسرین، مصنفین، حافظان بزرگ قرآن، و تعداد زیادی احادیث، حکایات و روایات از کسانی که وارد جرجان شده و به تدریج جرجانی شده‌اند و از اهالی خود جرجان و یا از کسانی که جرجانی بوده و به بلاط دیگر رفته‌اند از افاه شده است که همه این تراجم به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده است.» سهمی از ذکر تراجم زنان غفلت نکرده و «شرح مجلمل از زندگی زنان نام اور و داشتمند گرجان را از ائمه می‌دهد.» (عطاران، ص ۲۱) کتاب علاوه بر آگاهی‌های فراوان راجع به تراجم احوال، دربردارنده اطلاعات ارزشمندی از تاریخ گرگان در قرون نخستین اسلامی است. از جمله: ذکر فتح گرگان، ذکر ورود اصحاب پیامبر (ص) و تابعین به گرگان، ذکر نسب یزیدین مهلب و اولاد او، ذکر عمال بنی امية و ...

کتاب حاضر علیرغم ارزش و اهمیت زیاد و فواید بسیار

متأسفانه هنوز به زبان فارسی ترجمه نشده است. مصحح

محترم، کتاب حاضر را از روی یکانه نسخه خطی موجود

در کتابخانه بودلیان دانشگاه آسفورد تصحیح و در حیدرآباد

هند منتشر کرده است.

۵ - ابوئعیم، احمدبن عبدالله (مشهور به حافظ ابوئعیم اصفهانی): ذکر اخبار اصفهان^۱، ترجمه نورالله کسایی، انتشارات سروش، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷، ۸۳۶ ص.

کتاب حاضر مشتمل است بر مقدمه‌ای بسیار مفصل در

سه بخش (ص ۱۱۰-۱۳۱)، متن کتاب (ص ۱۱۱-۸۰۷)، مأخذ

متترجم و فهرست تفصیلی اسامی رجال (ص ۸۰۸-۸۲۶).

توضیح: سراسر زندگی دیربیانی حافظ ابوئعیم اصفهانی

(۳۳۶-۴۳۰ ق) با طلوع و افول سلسله ایرانی نزد و شیعی

مذهب آل بویه (۴۴۸-۳۲۲ ق) مقارن بوده است. او از

دانشمندان برگسته علم دینی و نویسنده معروف احوال

صومفیان و محدثان در نیمه دوم سده چهارم و نیمه نخست

سده پنجم هجری است که برای تحریص دانش‌های رایج

روزگار به عراق و حجاز و خراسان و گرگان سفرها کرده و

از حلقة درس عالمان بلاد بهره‌ها برده و در بازگشت به

نیشابور آمده‌اند... (ص ۱۶ و ۱۷). مؤلف در این کتاب اسامی ۲۶۸ تن از بزرگان برخاسته از نیشابور را در هشت طبقه یا گروه دسته‌بندی کرده که با جمع صحابه آغاز و به دانشمندان

هم عصر مؤلف ختم می‌شود. (ص ۱۹) بعد از بخش رجالی کتاب، بخش بسیار مهم و ارزشمند تاریخی و چغراقایی آن آمده است. این بخش حاوی

بیشترین اطلاعات موجود درباره پیشینه نیشابور قبل از اسلام و ساختار شهر و رستاق‌ها و دیه‌های پیرامون آن و میدان‌ها و محلات و کوچه‌ها و مقابر و مساجد و دیگر

ابنیه آن است (ص ۲۱-۲۰).

این اثر نخستین بار با سعی و اهتمام مرحوم دکتر بهمن کریمی در سال ۱۳۴۹ شمسی انتشار یافت، این چاپ علیرغم زحمات بسیار مصحح آن، اشکالات عدیدهای داشت که استاد شفیعی کدکنی برخی از آنها اشاره کرده است (ص ۵۲)

همچنین ریچارد فرای در سال ۱۹۶۵ این کتاب را همراه با دو اثر دیگر درباره نیشابور (السیاق عبدالغافر فارسی و منتخب

کتاب السیاق صریفینی) به صورت عکسی منتشر کرده است. گفتنی است که مبنای این هر سه چاپ، نسخه عکسی

محفوظ در کتابخانه بورسای ترکیه بوده است. چاپ حاضر با دقت و سوساس فراوان و در طول چند سال کار صعب و طاقت‌فرسا به شایسته‌ترین شکل ممکن فراهم آمده است.

مصحح دانشمندان این در بخشی از مقدمه به ذیل هایی که بر تاریخ نیشابور نوشته شده نیز اشاره کرده‌اند. ازجمله دو

ذیل که خوشبختانه یکی از آنها به تمامی و دیگری به گونه ناقص باقی مانده است. این دو عبارتند از: السیاق با سیاق

التاریخ یا السیاق التاریخ نیشابور^۲ از عبدالغافر فارسی (۴۵۱-۵۲۹ ق) و تلخیص آن به عنوان المنتخب من السیاق

که تقی الدین ابواسحق ابراهیم الصریفینی (۵۸۱-۶۴۱ ق) آن را فراهم آورده است. از اصل نوشته عبدالغافر بخشی که شامل زندگی نامه کسانی است که ناشان حسن است تا آخر

کتاب باقی مانده است و تلخیص یا منتخب آن که تأییف صریفینی است نسخه‌ای کامل موجود است که تصحیح و

انتشار یافته است (ر. ک: اعداد: محمد کاظم المحمودی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۶۲ ش / ۱۴۰۳ ق. پازد ۷

۸۶۳ ص)

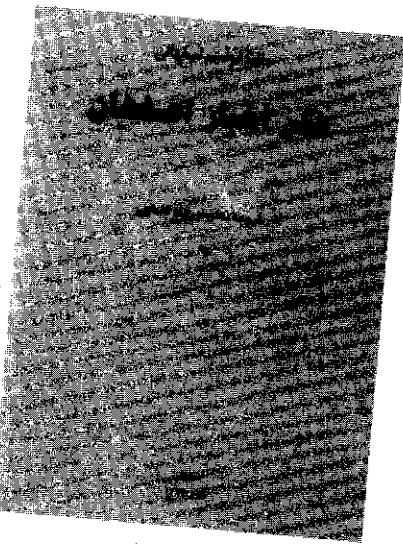
این هر دو کتاب تماماً به زبان عربی است و فقط شامل زندگینامه دانشمندان است که از نیشابور برخاسته‌اند یا در نیشابور بوده‌اند (ص ۵۴).

تألیفات قرن پنجم:

۴ - سهمی، حمزه بن یوسف: تاریخ جرجان او کتاب

معرفه علماء اهل جرجان^۳، به تصحیح شیخ عبدالرحمن

الیمانی، مطبعه مجلس دائرة المعارف العثمانی،

اصفهان: تصحیح سید جلال الدین الحسینی الطهرانی، مطبوعه مجلس، د + ۱۴۳ + رساله الارشاد فی احوال الصاحب الکافی اسماعیل بن عباد (المتوفی ۳۸۵ق)، السید الجلیل ابی القاسم احمد بن محمد الحسن الحسینی القویانی الاصفهانی، الفهافی سنة ۱۲۵۹ق المیری و تصدی لتصحیحها و طبعها و نشرها السید جلال الدین الطهرانی، طهران عاصمه ایران، طبعت فی مطبعة المجلس (ص ۱۵۶)

تصحیح حاضر، ترجمه آزادی است از متن رساله محسان اصفهان با اضافات بسیار و جرح و تعدیلات کثیری که از طرف مترجم در متن عربی صورت گرفته است. ترجمه در سال ۷۲۹ق پایان یافته و از طرف مترجم به وزیر معروف سلطان ابوسعید بهادرخان خواجه رشید الدین فضل الله همدانی تقدیم شده است. مترجم ترتیب اصلی متن محسان را در ترجمه رعایت نکرده بلکه مطالب آن کتاب را به میل خود در طی هشت باب مرتب ساخته و هر مطلب از آن کتاب را که خواسته پس و پیش کرده و از خود نیز فواید بسیاری، بخصوص راجع به دوره آخری حکومت ایلخانان بر ایران، افزوده است (ص.ه).

مرحوم اقبال هدف از نشر این کتاب را چنین دانسته است: «آقدم به نشر این کتاب از طرف ما البته از آن نظر نبوده است که یکی از نمونه‌های خوب انشاء فارسی را در دسترس خوانندگان گرامی قرار دهیم، بلکه بیشتر ترجمه به این کتاب از بابت احتوای آن بر مطالب تاریخی و جغرافیایی مهمی است که عین یا نظیر آنها در هیچ کتاب دیگر به دست نمی‌آید...» (ص.ه) همان گونه که مرحوم اقبال نیز در مقدمه اشاره کرده است، نخستین کسی که به اهمیت ترجمه محسان اصفهانی پی برد و آن را معرفی کرد پروفوسور براون بود که در سال ۱۹۶۱م. با بهره‌گیری از دو نسخه از این کتاب که در لندن و پاریس موجود بوده، ترجمه خلاصه مانندی از آن به زبان انگلیسی منتشر کرد (ص.و). مشخصات این چاپ چنین است:

Account of a rare manuscript: History of Presented to the Royal Asiatic Society ۱۸۲۷، By Sir John Malcolm, And now Isfahan. by Edward G. Browne. PP ۴۱۱-۴۴۶: on May ۱۹. ۶۶۱-۷-۴. described

[Extract from the Journal of the Royal Asiatic Society October, ۱۹۰۱.]

۷- مؤلف گمنام: تاریخ سیستان " (تألیف در حدود ۷۲۵-۴۴۵ هـق) به تصحیح ملک الشعرا، بهار، موسسه خاور، تهران، ۱۳۱۴، لو ۴۸۷ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه عباس اقبال (الف - ل) [۱-۳۸۲ ص]، متن اصلی کتاب (۱-۳۸۲) بخش توضیح: مؤلف این اثر از نویسنده‌گان عصر جلال الدین ملکشاه سلجوقی (حکومت: ۴۶۵-۴۸۵ق) و روزگار حکمرانی پسر ارشد خواجه نظام‌الملک، ناصر الدین ابوالفتح فخرالملک (۴۳۴-۵۰۰ق) بر اصفهان بوده است. محسان اصفهان، کتابچه‌ای است به زبان عربی در وصف اصفهان و ذکر محسان پاره‌ای از فواید تاریخی و جغرافیایی و ادبی زادگاه نویسنده که به ضمیمه رساله الارشاد در احوال صاحبین عباد انتشار یافته است. (ر. ک: کتاب محسان

گفتنی است که کتاب حاضر نخستین بار به کوشش یکی از اسلام‌شناسان و مستشرقان سوئیسی به نام ددرینگ (Dederling) در سال ۱۹۳۱ میلادی در لیندن هلند در دو مجلد انتشار یافته است. پیشگفتار آلمانی ددرینگ بر این کتاب توسط استاد محمد مجتبهد شیستری ترجمه و در مقدمه چاپ حاضر آورده شده است (صص ۵۲-۵۸).

۶ - مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد: ترجمه محسان اصفهان (تألیف بین سالهای ۴۶۵-۴۸۵ق)، ترجمه حسین بن محمد بن ابی الرضا آوى (در سال ۷۲۹ق)، به اهتمام عباس اقبال، شرکت سهامی چاپ، تهران، ۱۳۲۸، ز ۱۶۸ + ۱۶۸ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه عباس اقبال (الف - ز ۱-۱۴۶ ص). متن کتاب (۱-۱۴۶ ص)، فهرست‌های متعدد و حواشی و ملاحظات (۱۴۷-۱۶۸).

توضیح: مؤلف این اثر از نویسنده‌گان عصر جلال الدین ملکشاه سلجوقی (حکومت: ۴۶۵-۴۸۵ق) و روزگار حکمرانی پسر ارشد خواجه نظام‌الملک، ناصر الدین ابوالفتح فخرالملک (۴۳۴-۵۰۰ق) بر اصفهان بوده است. محسان اصفهان، کتابچه‌ای است به زبان عربی در وصف اصفهان و ذکر محسان پاره‌ای از فواید تاریخی و جغرافیایی و ادبی زادگاه نویسنده که به ضمیمه رساله الارشاد در احوال صاحبین عباد انتشار یافته است. (ر. ک: کتاب محسان

الحاقی (ص ۴۱۷-۳۸۳)، فهرست‌های راهنما (صص ۴۸۶-۴۱۸).

توضیح: تاریخ سیستان سرگذشت این سرزمین را از روزگاران باستانی و دوران افسانه‌ای آغاز می‌کند و درباره شهرها و آبادی‌های سیستان، بزرگان آن دیار، فضایل و خاصیات آنجا، خراج آنجا در ادوار مختلف، مذهب مردم آنجا در دوره قبل اسلام، فتح سیستان بدست مسلمانان و حکام سیستان اطلاعاتی به دست می‌دهد و فی الجمله از استناد مهم تاریخ هفتصد ساله ایران جنوبی و شرقی به شمار می‌رود. و البته برای پاره‌ای اطلاعات مربوط به قبل از ظهور اسلام هم خالی از فایده نیست. (ر.ک: تاریخ در ایران، ص ۱۸۸).

زنده یاد استاد بهار براین اعتقاد بود که تاریخ سیستان را دو یا سه نفر در حدود سال‌های ۴۴۵ و ۷۲۵ به نوبت نوشته‌اند (ص. و) یگانه نسخه خطی و منحصر به فرد این اثر در تصرف استاد بهار بوده که با سعی و اهتمام بسیار زیاد به تصحیح انتقادی آن پرداخته است.

ایشان در مقدمه به تفصیل از مزیت‌ها و ویژگی‌های ادبی این اثر سخن گفته، سپس به فواید و مزایای تاریخی آن پرداخته است.

گفتنی است که تاریخ سیستان یک بار دیگر در سال‌های اخیر با ویرایشی جدید به کوشش جعفر مدرس صادقی جزء مجموعه «بازخوانی متنون» انتشار یافته است. ایشان در این چاپ تنها همان بخش اصلی متن کتاب را که واحد ارزش ادبی است آورده و از آوردن بخش الحاقی که تنها در بردارنده ارزش تاریخی است، خودداری کرده‌اند. مشخصات این چاپ چنین است: تاریخ سیستان (نوشته به نیمه‌ی قرن پنجم هجری)، ویرایش متن: جعفر مدرس صادقی، نشر مرکز، چاپ اول (تهران ۱۳۷۳)، پیشگفتار و مقدمه ویرایشگر (صفحه نه - بیست و چهار)، متن اصلی کتاب (ص ۱۲۱۳)، واژه نامه و فامنامه (ص ۲۵۳-۲۱۶).

تالیفات قرن ششم:

۸- بیهقی، ظهیر الدین ابوالحسن علی بن زید (معروف به ابن فندق: تاریخ بیهق)، به تصحیح احمد بهمنیار و مقدمه علامه قزوینی، کتابفروشی فروغی، چاپ دوم، بی‌جله، بی‌تاریخ، کج ۳۵۹ + ۴۹۰ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - ط [=ص]) مقدمه علامه قزوینی (ی - کج [=۱۴ ص]), متن کتاب (ص ۱-۲۹۲) تعلیقات (ص ۲۹۲-۳۱۵)، شرح و توضیح بعضی کلمات و عبارات (ص ۳۲۶-۳۵۳)، فهرست مطالب کتاب (ص ۳۵۹-۳۵۴).

از این اثر تصحیح دیگری نیز صورت گرفته است با این مشخصات: تاریخ بیهق، به تصحیح و مقدمه انگلیسی قاری سیدکلیم الله حسینی، چاپخانه دایرة المعارف العثمانیه (حیدرآباد، ۱۹۶۸م)، کو +۱۶۴ ص، ... پیشگفتار و مقدمه انگلیسی.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - کو [=۲۶ ص]), متن کتاب (ص ۱-۵۱۴) فهرست‌های راهنمای شامل سه مورد (ص ۵۱۵-۶۱۰)، پیشگفتار و مقدمه انگلیسی (I - IX+۱-۶۵)

توضیح: ابن فندق (۴۹۰-۵۶۵ هـ) در زمرة یکی از دانشمندان بزرگ قرن ششم به شمار می‌رود که از میان تالیفات بسیار زیاد او (برای فهرست دهها اثر او بنگرید به پایان مقدمه انگلیسی مذکور (P. ۶۲-۶۵) متساقنه تنها دو سه مورد باقی مانده است. یکی از آنها همین تاریخ بیهق اول معروف او یعنی تاریخ بیهق است.

بیهق نام قدیم ناحیه‌ای است از خراسان که سبزوار حالیه شهر عمدۀ آن است. کتاب حاضر تاریخ این ناحیه از ایران و تراجم مشاهیر رجالی است که بدانجا منسوبند و نیز تا اندازه‌ای در بردارنده جغرافیای این ناحیه است، برای اگاهی بیشتر از کم و کیف مطالب این اثر عنانوین برخی از ابواب ذکر می‌شود: در فواید تاریخ، در بیان حاجتمندی ملوک و امرا به علم تاریخ، در بیان ولایات جهان، در فضایل بیهق، در اشتراق لفظ بیهق و حدود و بخش‌های (اربع) آن و دیه‌های هر بخش، در بیان بنای سبزوار و وقایع عظام که اینجا افتاده است، در ذکر خاندان‌های قدیم و شریف در این ناحیت، در اسامی بزرگانی که از ناحیت بیهق برخاسته‌اند، در وقایع دو سال اخیر مقارن ختم کتاب ...

گفتنی است که تصحیح استاد بهمنیار از روی عکس دو نسخه موجود در کتابخانه موزه لندن و کتابخانه برلین انجام گرفته است اما قاری سیدکلیم الله علاوه بر این دو نسخه، از نسخه دیگری که در کتابخانه تاشکند موجود بوده نیز برهه برده و با مقابله سه نسخه اثر حاضر را تصحیح نموده است علاوه بر این مزیت و فایده مهم دیگر این چاپ، مقدمه ارزشمند و مفصلی است که مصحح به زبان انگلیسی راجع به مولف و کتاب نوشته و به نوبه خود وارد آگاهی‌های سودمندی است.

اثر دیگری از این فندق به نام تتمه صوان الحکمة که در شرح احوال جمعی از مشاهیر علماء و حکماء معتبر است. توسط محمد شفیع لاھوری تصحیح و در سال ۱۹۳۵ چاپ شده است.

۹- افضل الدین کرمانی، احمد بن حامد: عقد العلی للملوک الاعلیٰ، به تصحیح علیمحمد عامری نائینی، مقدمه از: محمد ابراهیم باستانی پاریزی، ضمیمه رساله موسوم به صلاح الصحاح فی طب انتشارات روزبهان، چاپ

تاریخ سیستان

برای این اثر سخن گفته شد: در فواید تاریخ، در بیان حاجتمندی ملوک ایران و تراجم مشاهیر رجالی است که بدانجا منسوبند و نیز تا اندازه‌ای در بردارنده جغرافیای این ناحیه است، برای اگاهی بیشتر از کم و کیف مطالب این اثر عنانوین برخی از ابواب ذکر می‌شود: در فواید تاریخ، در بیان حاجتمندی ملوک و امرا به علم تاریخ، در بیان ولایات جهان، در فضایل بیهق، در اشتراق لفظ بیهق و حدود و بخش‌های (اربع) آن و دیه‌های هر بخش، در بیان بنای سبزوار و وقایع عظام که اینجا افتاده است، در ذکر خاندان‌های قدیم و شریف در این ناحیت، در اسامی بزرگانی که از ناحیت بیهق برخاسته‌اند، در وقایع دو سال اخیر مقارن ختم کتاب ...

گفتنی است که تصحیح استاد بهمنیار از روی عکس دو نسخه موجود در کتابخانه موزه لندن و کتابخانه برلین انجام گرفته است اما قاری سیدکلیم الله علاوه بر این دو نسخه، از نسخه دیگری که در کتابخانه تاشکند موجود بوده نیز برهه برده و با مقابله سه نسخه اثر حاضر را تصحیح نموده است علاوه بر این مزیت و فایده مهم دیگر این چاپ، مقدمه ارزشمند و مفصلی است که مصحح به زبان انگلیسی راجع به مولف و کتاب نوشته و به نوبه خود وارد آگاهی‌های سودمندی است.

اثر دیگری از این فندق به نام تتمه صوان الحکمة

که در شرح احوال جمعی از مشاهیر علماء و حکماء معتبر

است. توسط محمد شفیع لاھوری تصحیح و در سال ۱۹۳۵

چاپ شده است.

۹- افضل الدین کرمانی، احمد بن حامد: عقد العلی

للملوک الاعلیٰ، به تصحیح علیمحمد عامری نائینی،

مقدمه از: محمد ابراهیم باستانی پاریزی، ضمیمه رساله

موسوم به صلاح الصحاح فی طب انتشارات روزبهان، چاپ

لیل لارن فلایم کروات

بِسْمِ اللّٰہِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دوم، تهران، ۱۳۵۶، ۱۸۲ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مفصل استاد باستانی پاریزی (ص ۴۲-۵)، متن رساله موسوم به صلاح الصحاح فی طب (ص ۵۵-۴۳) متن کتاب عقدالعلی (ص ۱۶-۱) ، اضافات و فهرست راهنمای (ص ۱۸۲-۱۶۷).

توضیح: افضل الدین کرمانی پیش از تالیف بداعی
از زمان در ماه صفر ۵۸۴ قمری کتابی کوچکتر تحت عنوان
عقدالعلی لل موقف الاعلی به نام ملک دینار، از امراء غزکه
در تاریخ اول رجب ۵۸۳ بر کرمان استیلا یافته بود در شرح
وقایع دوره آخری سلطنت سلاجقه کرمان و شرح تسلط
قوم غز و امیر ایشان، ملک دینار در این سرزین نوشته
است. (از مقدمه عیاس اقبال بر المضافات، صفحه «ب»).
اثر حاضر در واقع قدیمی ترین تاریخ مربوط به حوادث
کرمان در عهد سلاجقه است. مؤلف سه کتاب در تاریخ
گرمان تالیف کرده که عقدالعلی نخستین آنها است. این
کتاب فقط متن ضمن تاریخ استیلای ملک عمامه‌الدین دینار
بن محمد غز (۵۸۳-۵۹۱ق) بر کرمان و قسمتی از شرح
دوران سلطنت اوست... کتاب از لحاظ ادبی نیز حائز اهمیت
ست و از امهات کتب فارسی به شمار می‌رود (ص ۲۷).

عقدالی نخستین بار در سال ۱۳۱۱ شمسی توسط علی محمد عامری نایتی با هواشی و توضیحات کافی (ولی میون مقدمه) از روی نسخه خطی که ظاهراً در سال ۱۰۷۵ ق (۲۸) ونشه شده بوده است، با حروف سربی به چاپ رسید. (ص

العلی للموقف الاعلی در شرح وقایع دوره آخری سلطنت
سلامجه کرمان و شرح تسلط قوم غز و امیر ایشان، ملک
بیان بر این سرزمین نوشته است. سپس بداعی الازما... ر
در ۶۰۴ق و بعد از ده - دوازده سال ذیلی برآن تحت عنوان
المضاف فی بداعی الازمان به رشته تحریر درآورده است
(ر.ک: مقدمه اقبال بر المضاف فی بداعی الازمان).

چنانکه پیداست کتاب حاضر اثر دیگری است از مولف کتاب معرف عقد العلی ... با این تفاوت که این اثر اگر چه مورد استفاده مکرر مورخان متعدد قرار گرفته، اما مatasفانه در طول زمان از بین رفته است. در اهمیت این کتاب همین بیس که «تا پیش از تصنیف سوط العلی ... و بدیع الازمان ...، تاریخی درباره وقایع سرزمین کرمان تصنیف نشده است.» (صفحه: بیست و پنج) اما باید داشت که کتاب حاضر تا اوآخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری که ابوحامد محمد بن ابراهیم در تالیف اثر خود - تاریخ آل سلجوق - از آن بهره بسیار برده موجود بوده ولی بعد از آن ز میان رفته است. چنین اثر مهمی یک بار دیگر - البته با للاش و همت والای فراهیم اورنده - مجدداً احياء شده سنت.

استاد مهدی بیانی در مقدمه مفصل خود به خوبی
شسان داده‌اند که چهار مرخ در قرون بعدی در آثار خود به
ترات - گاه به صراحت و گاه به تلویح - از بداع الزمان
نتیجایی کردند: ابوحامد محمد بن ابراهیم (زنگی): او اخیر
قرن ۸ و اوایل قرن ۹ ق. در تاریخ آل سلیجوی، ابن شهاب
زندی (قرن ۹) در جامع التواریخ حسنی، حافظ ایرو (قرن
۱۰) در مجمع التواریخ و ابوالقاسم کاشانی (قرن ۹) در
بیله التواریخ، استاد بیانی در پایان مقدمه خود، شیوه
ستنساخ و تنظیم و ترسیق عبارات کتاب بداع الزمان را
لایلاع، ابن آثار، فضیحه داده‌اند.

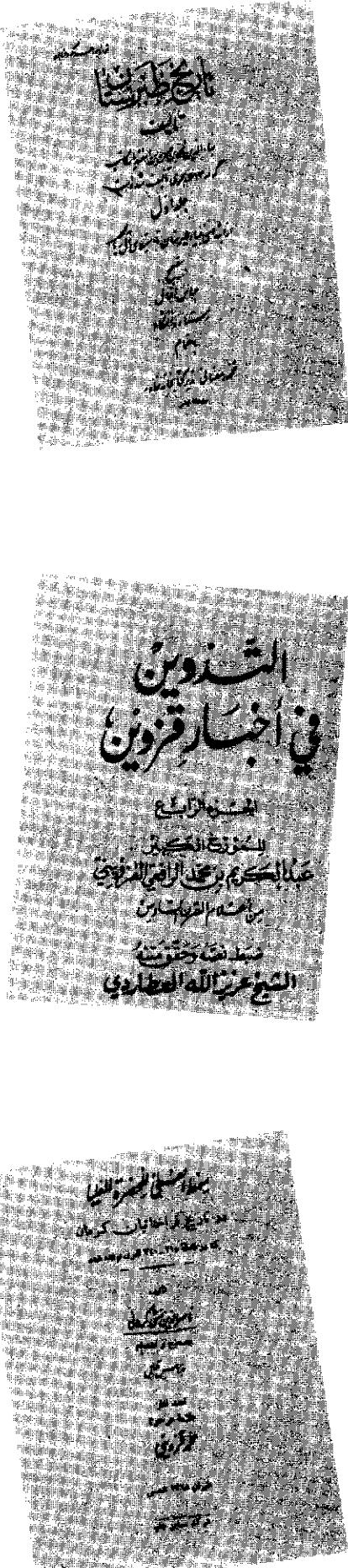
۱۱- افضل الدين كرماني، «احمدبن حامد: المضاف
ى بداعي الازمان فى وقایع کرمان (شامل حوادث سنوات
۱۶۰۲-۱۶۰۴ق.)، به تصحیح عباس اقبال چاپخانه مجلس
باب اول، تهران، ۱۳۳۱ ه + ۶۰ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - ه = ص)، متن کتاب (ص ۱-۵۲)، بعضی حواشی، لاحظات و فهرست‌های راهنمای (ص ۵۳-۶۰).

توضیح: افضل کرمانی ده دوازده سال بعد از تالیف مفصل و مبسوط خود، یعنی بدایع الزمان فی وقایع کرمان (تالیف ۶۰۴ق) اقدام به نوشتن ذیلی تحت عنوان مضاد فی... بر کتاب مذبور نمود. این اثر عمده‌تاً متصمن بایع سال‌های مذکور، به ویژه ذکر دو تن از رجالی است در خین نگارش بدایع الازمان به علل سیاسی از ایشان توانسته نام برد. (ص، هج)

قالیقات قرن هفتم:

- ١٠- افضل الدين کرماني، احمدبن حامد: تاريخ افضل
یا بداع الزمان في وقایع کرمان (تالیف ۱۰۶۰ق) فراهم
اورونده: مهدی بیانی، دانشگاه تهران، چاپ دوم، تهران
۱۳۲۶، سی و هشت + ۱۱۸ ص.
 - کتاب مشتمل است بر مقدمه فراهم اورونده (ینک - سی)،
متن کتاب (ص ۱۰۹-۳) و فهرست ها (ص ۱۱۸-۱۰۹)
 - توضیح: افضل کرماني قبل ازآن که دست به تالیف
کتاب مفصل و مبسوط خود یعنی بداع الزمان... بزنده، در
ماه صفر سال ۵۸۴ ق کتابی کوچکتر تحت عنوان عقد

طبرستان همت گماشته است. برای آگاهی از محتوای کتاب به ابواب آن اشاره می‌شود: باب اول: در ترجمه سخن این مقطع (ص ۵۵-۱۲)؛ باب دوم: ابتدای بنیاد طبرستان و بقای عمارت شهرهای وی (ص ۵۷-۵۶)؛ باب سوم: در خصایص و عجایب طبرستان (ص ۸۹-۷۶)؛ باب چهارم: در ذکر ملوک و اکابر و علماء و زهاد و عارف و کتاب و اطلاع و اهل نجوم و حکماء و شعراء (ص ۱۴۱-۹۰)؛ از ابتدای صفحه ۱۴۱ تا پایان باب چهارم (ص ۳۰۲) متضمن مهمنترین مطالب در تاریخ سیاسی و نظامی طبرستان است. از جمله: ذکر «آل و شگمیرین زیار ملوک گیلان»، ذکر «حکام و ولایه که از دارالخلافه بعد از استیصال اولاد چیلان شاه به طبرستان می‌فرستادند.»، ذکر «تغلب سادات طالبیه به ایالت طبرستان».

قسمت دوم کتاب: «بر اینتدای دولت آل وشمگیر و آل بویه و مدت استیلای ایشان بر طبرستان» (ص ۱۴۹-۱۵۰). مرحوم اقبال معتقد است که «تمام مطالب این قسمت، الحاقاتی است از دیگران بر تاریخ طبرستان به جای قسمت‌های گم شده این کتاب، بنابراین باید آن را ز مولف اصلی دانست». قسمت سوم کتاب: «از اینتدای آل باوند دوم نویسی» (ص ۳۷۵-۳۷۶).

کتاب حاضر به جهت اشتمال بر مواد و مطالب بسیار سودمند و مهم تقریباً از یک قرن پیش مورد توجه خاورشناسان قرار گرفته است. کسانی چون دارمستتر (Darmesteter)، ریو (Rieu)، دارن (Dorn) براون (Browne) قسمت هایی از آن را ترجمه و منتشر کرده اند. ادوارد براون در سال ۱۹۰۵م. خلاصه ای از آن را به زبان انگلیسی ترجمه کرد و در لیدن (Leyden) چاپ تمود. کسری این ضمن تمجید و تحسین از کارهای براون ترجمه یاد شده را نقد و بررسی کرده و ایجادات متعددی برآن گرفته است. (بنگرید به مقدمه کسری بر «تاریخ طبرستان» سید ظهیر الدین مرعشی از صفحه پنجاه و سه تا هفتاد و هفت، همین مقدمه در چهل مقاله کسری نیز درج شده است).

مرحوم عباس اقبال کتاب حاضر را بر اساس دو نسخه خطی که به آقای تقی کیانی مازندرانی (معتصم الملک) متعلق بوده تصحیح نموده است.

۱۴- عبدالکریم بن محمدالارفی القزوینی: (متوفی ۶۲۳ق)، التدوین فی اخبار قزوین،^۱ تصحیح و تحقیق از عزیزالله عطاراتی، انتشارات عطارد، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶، ۳ جلد، چاپ بیروت ۱۹۸۷ = ۱۳۶۵ در ۴ جلد. کتاب حاضر توسط همین مصحح نخستین بار در هند انتشار یافته است.

از این ذیل تا پیش از کشف نسخه منحصربه فرد آن توسط مرحوم اقبال در کتابخانه واتیکان در مردم، هیچ ذکری در میان نبود. اما با دست یابی وی بدان نسخه، زمینه تصحیح و انتشار آن فراهم آمد. با چاپ این اثر می‌توان گفت که اطلاعات و آگاهی‌های مبتتنی بر منابع دست اول درباره تاریخ کرمان در دوران پیش از مغول غنای بیشتری یافته.

۱۲- صفى الدين بلخى، عبدالله بن عمر: *فضائل بلخ*^{۵۰} (تأليف ۶۱۰ق) ترجمه عبدالله محمدبن حسينى بلخى، به تصحيح عبدالحى حبىبى بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰سی و دو + ۴۹۶ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (یک - سی و دو)، متن کتاب (ص ۱-۳۹۰)، تعلیقات مصحح (ص ۴۶۲-۴۶۲)، فهرست های راهنمای (ص ۴۸۳-۴۸۸).

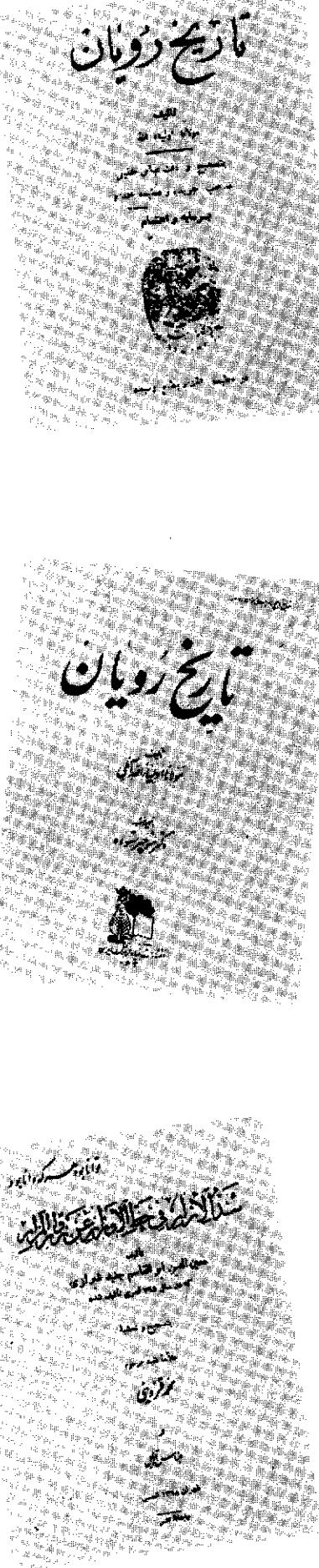
توضیح: در خصوص مولف و مترجم کتاب آگاهی اندکی باقی است جز آن که متن عربی کتاب - که اکنون هیچ نسخه‌ای از آن باقی نمانده است - در سال ۱۶۰۴ق. در شهر بلخ تحریر یافته و عبدالله حسینی بلخی آن را در سال ۶۷۶ق، به تشویق حکمران بلخ به فارسی ترجمه کرده است (ص. بیست و یک)

به اعتقاد مصحح محترم، یکی از ارزش‌های کتاب فضائل بلخ این است که حدود یک دهه پیش از غلبه مغولان و هزیمت مسلمانان، به تشریح وضع اسف بار جامعه اسلامی پرداخته و در حقیقت عوامل سقوط و انحطاط را به روشنی بیان کرده است. (ص. بایزده) همچنین ارزش دیگر کتاب در این است که در مدت ۵ قرن پیش از خروج معمول، موقعیت بلخ را از جنبه پایگاه مهم قضاء و فقه و حدیث در این بخش شرقی خلافت اسلامی روشن می‌سازد، و مخصوصاً بازگویی احوال و آثار و اعمال بسیاری از رجال علمی، صوفیان، متشرعنان، محدثان و قوایق تاریخی است که در تحقیق اوضاع فکری و اجتماعی این زمان به کار محققان تاریخ می‌آید (ص. دوازده).

۱۳۰. ابن اسفندیار، بهاءالدین محمدبن حسن بن اسفندیار کاتب: تاریخ طبرستان^۴ (تألیف ۹۱۳ ق) به تصحیح عباس اقبال، چاپخانه مجلس، تهران، تاریخ مقدمه، ۱۳۲۰ ش قسمت اول: یب + ۳۳۲ ص، قسمت دوم و ۱۷۸.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف. بب = [۱۳ ص])، قسمت اول از متن کتاب (ص ۱-۳۰۲)، فهرست اعلام (۳۰۳-۳۳۴)، قسمت دوم کتاب (ص ۱-۲۹) قسمت سوم: (۳۲-۱۷۵) ص.

توضیح: این اسفندیار از اهالی آمل بوده، زیرنظر پدری دانشمند پرورش یافته و در سال ۱۳۶۴ ق. به تالیف تاریخ

کتاب دلایل یک مقدمه و چند فصل در جغرافیای شیراز و تاریخ پادشاهان و امیران فارس و مشایخ و فاضلان و صوفیان شیزار است. فصل اول مشتمل است بر ذکر مزیت اقلیم فارس بر اقالیم دیگر، حدود فارس... و در فصل دوم به ذکر شهر شیراز و خصوصیات و مزایای آن می‌پردازد و تاریخ فارس را از دوره آل بویه تا زمان امیر مبارز الدین باز می‌گوید و در فصل آخر به شرح حال علماء و مشایخ فارس بخصوص شیراز می‌پردازد. (فارستانه ناصری، ج ۱، ص ۱۲۵) مطالب فصل دوم کتاب که جنبه سرگذشتگانه و تذکرگاهی دارد متن ضمن اطلاعات نادری است که در این کتاب می‌توان به آنها دست یافت. این فصل از این لحاظ که یک جا و به طور جمعی شرح عرف و علماء و شیراز تا قرن هشتم را به زبان فارسی شامل است شایان اهمیت می‌باشد. (واعظ جوادی، ص، چهارده)

هر دو تصحیح براساس نسخه‌های خطی متعدد موجود کتاب صورت گرفته است. ضمن آن که تصحیح استاد واعظ جوادی چهارده بعده با نسخه‌های افرون تری انجام شده است.

۱۹- مولانا اولیاء الله املى: تاریخ رویان، (تألیف ۷۶۴ق)، به تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۸، بیست و هشت + ۲۶۱ ص.

کتاب مشتمل بر مقدمه مصحح (پنج - بیست و هشت)، سرآغاز (ص ۲-۹) مقدمه مؤلف [در فواید علم تاریخ] (ص ۱۱-۱۴) و هشت باب (ص ۱۵-۲۰۵)، تعلیقات و فهرست‌های متعدد (۲۰۷-۲۶۱).

توضیح: مؤلف در این کتاب، سوانح ناحیه رویان را از قدیمی‌ترین ایام تا سال ۷۶۴ق نوشته است. تاریخ رویان پس از تاریخ طبرستان این اسفندیار مهمترین کتاب تاریخ این سرزمین است. (ص: پنج). اولیاء الله املى اگرچه مقداری از مطالب کتاب خود را از تاریخ طبرستان نقل کرده اما با دقت به نقد و تجزیه و تحلیل مطالب پرداخته است. (ص: بیست و شش)

مصحح از روی یگانه نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به تصحیح این اثر برداخته است. البته این اثر پیش از این چاپ، یک بار نیز از سوی آقای عباس خلیلی با تصحیحی مغلوط و غیرانتقادی نشر شده بود. (ص: هیجده)

مشخصات چاپ خلیلی چنین است: تاریخ رویان: مولانا اولیاء الله، به تصحیح عباس خلیلی، کتابخانه اقبال، تهران، ۱۲۸۲ق، مشتمل بر مقدمه کوتاه مرحوم سیداحمد کسری (ص ۳-۵). مقدمه خلیلی (ص ۶-۷)، بیست و پنج + ۲۶۳ ص.

تاریخ هرات در واقع اثر مهمی است برای شناخت وقایع مربوط به سلسله آل کرت (۶۴۳-۷۸۳ق) که بر هرات فرمانروایی داشته‌اند. مصحح محترم درباره ارزش کتاب می‌نویسد: «درباره اهمیت و ارزش ادبی و تاریخی این کتاب هرچه بگوییم کم است زیرا در آن عصر و دوره دهشتناک که مولف می‌زیسته بسیاری از حوادث در هم و پیچیده و جریانات تاریخی شمال خاوری ایران را به چشم خود دیده است.» (ص ۱۸) باید افزود که نقل پاره‌های قطعات و اشعار از متابع مربوط به پیش از تالیف این کتاب که اکنون در دست نیستند، برآرزوش آن هر چه بیشتر افزوده است.

گفتنی است که کتاب حاضر از روی نسخه منحصر به فردی که به شعبه بوهار کتابخانه شاهنشاهی هندوستان در کلکته تعلق داشته تصحیح شده است.

۱۷- حسینی یزدی، سیدرکن الدین: جامع الخیرات (وقف‌نامه سیدرکن الدین) به تصحیح محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار، انتشارات فرهنگ ایران زمین، (تهران، ۱۳۴۱) چهار + ۲۳۱ ص.

کتاب مشتمل است بر دیباچه کوتاه استاد ایرج افشار مقدمه مختصر مرحوم دانش پژوه، (چهار صفحه)، متن کتاب به عربی (ص ۱-۲۰۹)، فهرست‌های اعلام (ص. ۲۱۳-۲۳۱)

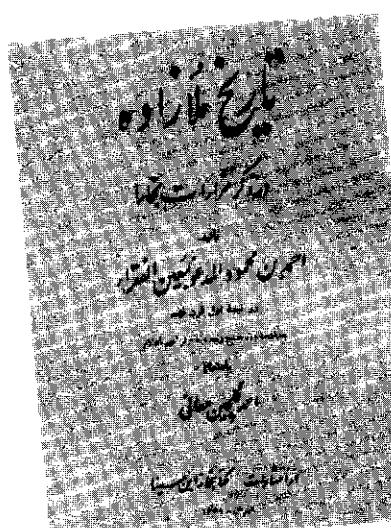
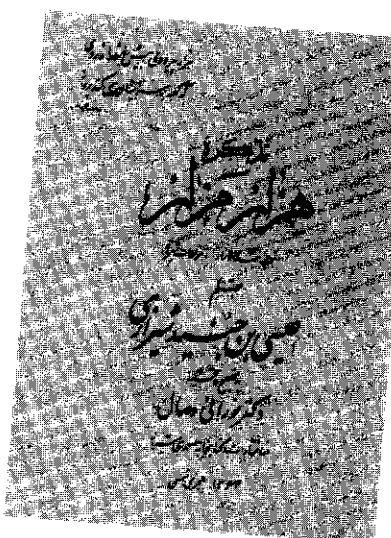
توضیح: سیدرکن الدین (متوفی ۷۳۲ق) از رجال و بزرگان بزد و از بانیان خبر و صاحب اینیه و آثار در بزد بوده است. وقفنامه او در واقع یکی از اسناد تاریخی مربوط به شهر بزد و مشتمل بر نکات و دقایقی در تاریخ وقف و متن ضمن فوایدی از جهت جغرافیای تاریخی منطقه مذکور و متن ضمن اطلاعات اجتماعی و اسامی عده‌ای از رجال قرون هفتم و هشتم هجری است. این کتاب نخستین بار جزو مجموعه «فرهنگ ایران زمین» سال نهم (۱۳۴۰) نشر شده است.

۱۸- زرکوب شیرازی، احمدبن ابی الخیر: شیرازنامه، (تألیف ۷۴۴ق)، به تصحیح بهمن کریمی، مطبوعه روشنایی، تهران، ۱۳۱۰، لز + ۱۷۹ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ج - لز [= ۳۵ ص])، متن کتاب (ص ۱-۱۶۲)، فهرست‌های راهنمای (ص ۱۶۳-۱۷۹).

از این اثر تصحیح دیگری نیز صورت گرفته است با این مشخصات: شیرازنامه^۳، به تصحیح اسماعیل واعظ جوادی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۰، بیست و پنج + ۲۶۳ ص.

توضیح: زرکوب شیرازی (۷۸۰-۷۸۹ق) در سال ۷۴۴ق به تقلید از کتاب بغدادنامه که در سفر به بغداد با آن آشنا شده بود، مبادرت به تالیف کتاب شیرازنامه نمود.

آخرین نمونه کار دقیق علمی توان با انتقاد درست آن بزرگوار است به همین جهت می‌توان آن را کامل ترین و دقیق‌ترین یادگار عمر و از آثار جاوید آن مرحوم دانست. (صفحه: ه) همین نظر را مرحوم زرین کوب نیز نسبت به تصحیح حاضر ابراز نموده است. (ر.ک: یادنامه علامه قزوینی، به کوشش علی دهباشی، کتاب و فرهنگ (تهران، ۱۳۷۸، ص. ۹).^۵

گفتنی است که در سال ۱۳۲۰ دیوان قصائد و غزلیات فارسی جنید شیرازی نیز به اهتمام مرحوم سعید نفیسی با مقدمه در شرح احوال او و خاندانش منتشر شده است. ۲۱- عیسی بن جنید شیرازی: تذکره هزار مزار (ترجمه شدالازار - مزارات شیراز)، به تصحیح نورانی وصال، انتشارات کتابخانه احمدی شیراز، شیراز، ۱۳۴۶، ه ۴۲۱ + ۵۶۴ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - ه = [۱-۴۶۳])، متن کتاب (ص ۴۲۸-۴۲۹)، فهرست‌های راهنمای (ص ۵۲۰-۵۲۹) و تصاویر (۱۹ مورد).

توضیح: مرحوم علامه قزوینی که نخستین بار متن عربی شدالازار را تصحیح نموده است در خصوص وجود ترجمه‌ای از این کتاب می‌نویسد: «گویا ترجمه‌ای از شدالازار با اسم ملتمس الاحباء به توسط پسر مولف در بریتیش میوزیوم موجود است...» (یادداشت‌های آقای قزوینی، ج ۵، ص ۲۰۲). مصحح اثر حاضر به نسخه موردن اشاره علامه قزوینی دست نیافته اما از روی نسخه مطبوع کتابخانه احمدی و جهان نما که در سال ۱۳۲۰ در شیراز انتشار یافته است و نیز نسخه موجود در کتابخانه مدرسه سپهسالار برای تصحیح اثر حاضر استفاده کرده است. البته در هر جا که دو نسخه مبیور واقعی به مقصود نیوود مصحح پامراجعه به شدالازار و حواشی علامه قزوینی تا حدی مشکل را حل کرده است. (ص ۴)

مصحح در خصوص محسان و معایب کتاب می‌نویسد: «محبوبیت مترجم چندان تبوده است که بتواند من جمیع جهات از عهده ترجمه چنین کتابی برآید و بیشتر مشکلات را به تسامح برگذار کرده... معهنا ترجمه مذکور با همه منقصتی که دارد باز بسیار شایان توجه و درخور امعان نظراست چه اولاً متمنی از اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری مشتمل بر مطالب بسیار مهم و شایسته ملاحظه است ثانیاً بسانکات جالب و گوناگون در تلو ترجمه آمده که در متن شدالازار از آن ذکری نیست و بیشتر متضمن مشاهدات شخص مترجم یا ملاقات‌ها و مصاحیت‌های وی با رجال و مشاهیر عرفاست....» (ص ۴).

متنها از حوادث رویان که بخش غربی مازندران مقصود است گفتگو می‌نماید و خاندانی را که از آغاز اسلام تا زمان مولف در آن بخش جداگانه حکمرانی داشته‌اند نشان می‌دهد و این خبرها را جز در کتاب این مولف در جای دیگری پیدا نتوان کرد و این است که ما برای تکمیل تاریخ مازندران حاجت به داشتن این کتاب داشته‌ایم.» (ص ۵).

۲۰- جنید شیرازی، معین الدین جنید بن محمود: شدالازاری خط الأوزار عن زوار المزار، معروف به المزارات یا مزارات شیراز (تألیف ۷۹۱ قمری)، به تصحیح علامه محمد قزوینی و عیسی اقبال، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۴۸، ه ۴۲۱ + ۵۶۴ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - ه = [۱-۴۶۳]). متن کتاب (ص ۱-۴۶۳)، حواشی و اضافات به قلم علامه قزوینی (ص ۵۶۵-۵۶۶)، فهرست‌های راهنمای (ص ۵۶۹-۵۶۲۱).

توضیح: مولف که از وعاظ و شعرای شیراز بوده، کتاب حاضر را در حدود سال ۷۹۱ قمری در شرح احوال و تعیین محل قبر جمع کثیری از زهاد و علماء و امراء و سلاطین که در شیراز دفن شده بودند به عربی نوشته است. مولف مجموعاً شرح حال ۳۱۵ نفر را عنوان کرده است. مرحوم اقبال در باب ارزش بی‌همتای کتاب چنین مذکور شده‌اند: «هرچه در باب اهمیت شدالازار از جهت احتوای آن بر مطالب تاریخی و رجالی و معرفة الکتبی نوشته شود زائد است زیرا که مولف این کتاب با اینکه مورخ نبوده و به همین جهت اغلاط و مسامحات زیاد بر زبان و قلم او جاری شده باز به علت قدمت زمان و دسترسی داشتن به یک عده کتبی که حالیه دیگر اثری از آنها بر جای نیست و معاصر بودن با پاره‌ای از اشخاص و وقایعی که در این کتاب به ذکر آنها برداخته معلومات گرانبهائی به دست داده است که سایر مأخذ تاریخی موجود از آنها خالی است و این جمله به روشن کردن بسیاری از حوادث تاریخی مربوط به فارس و نواحی مجاور آن و ترجمه احوال جمعی از رجال منتسب به آن سرزمین‌ها کمکی شایان می‌نماید.» (صفحه: ج)

کتاب حاضر براساس سه نسخه خطی موجود در کتابخانه موزه بریتانیا، مجلس شورای ملی و نسخه شخصی دکتر تقی بهرامی که صحیح‌تر از دو نسخه قبل بوده با نهایت وسوس و دقت نظر علمی تصحیح شده است. مرحوم اقبال در بیان مقدمه خود یادآور این نکته شده‌اند که چون تصحیح شدالازار و نوشتن حواشی بر آن آخرین کار مهم علامه فقید مرحوم قزوینی یعنی

تالیفات قرن نهم:

۲۲- احمدین محمد الداعو به معین الفقراء: تاریخ ملازاده در ذکر مزارات بخارا، به اهتمام احمد گلچین معانی، کتابفروشی ابن سینا، تهران، ۱۳۳۹، شانزده + ۱۱۱ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص. یک - شانزده)، متن کتاب (ص ۱-۷۵)، تکمله حواشی (ص ۹۱- ۷۷)، فهرست‌های راهنمای (ص ۱۱۱- ۹۲).

توضیح: مصحح دانشمند زنده یاد مرحوم گلچین معانی در مقدمه کتاب درباره مؤلف یادآور شده‌اند که «متاسفانه‌از احوال وی و آثار دیگرشن اطلاعی در دست نیست» با این حال از آنجه که از محتوای کتاب او برمی‌آید اجمالاً این است که وی دانشمندی عارف و محقق و از خاندانی بزرگ بوده است، در تصوف سلسله طریقتش به خواجه‌گان نقشبندی که حنفی مذهب هستند می‌رسد و خود مرید خواجه محمد پارسا (متوفی ۸۲۲ ق.) بوده است.

(ص. دو)

شهر بخارا که زمانی تختگاه سامانیان بوده و بعد از آن نیز در سده‌های متوالی از جمله مراکز نشو و نمای فرهنگ ایرانی و زبان و ادب پارسی بوده است، از جمله شهرهای ماوراءالنهر است که مطالعه تاریخ و چهارهای آن برای شناخت تاریخ شرق ایران به ویژه خراسان بزرگ از جهات عدیده ضروری است. خوشبختانه آثار ارزشمندی نظیر تاریخ بخارای نرخشی و همین کتاب حاضر در طول قرون از گزند حوادث در امان مانده و به عنوان سند مهمی مکرر محل رجوع اهل ادب و تاریخ بوده است. استاد ایرج افشار در بررسی اجمالي این اثر (در راهنمای کتاب، ش ۳، س ۳، شهریور ۱۳۳۹) نوشتند: «تردید نیست که این کتاب مختصر فواید کثیر و عظیم را محتوى است و در تحقیق و تبع رامع به احوال رجال مدفون در بخارا و تدوین جغرافیای تاریخی بخارا مورد استفاده خواهد بود.» (ص ۳۳۳)

همچنین در جای دیگر مذکور شده‌اند که «تاریخ ملازاده اگرچه رساله‌ای نسبتاً جدید و اثر ربع اول قرن نهم است اما به سبب اطلاعات مفید در احوال یکصد و شصت تن از عالمان و فقیهان و مشایخ صوفیه و پادشاهان و قضات و بزرگان دیوانی مجموعه‌ای است که طبع مجدد آن با تعلیقات و توضیحات و نصحیحات لازم می‌نمود...» (ص ۳۴۲).

مؤلف کتاب را به دو قسم منقسم ساخته است: یک قسم محتوى است بر ذکر مقابر درون شهر و قسم دیگر شامل اسامی مزارات حوالی و نواحی شهر است. مصحح دانشمند برای تصحیح اثر حاضر از سه نسخه خطی: سپهسالار (به عنوان اصل)، مجلس و ملک و نسخه چاپی

ناقص، بهره گرفته‌اند، و با افزودن حواشی و توضیحات مفصل و مفید بر ارزش و کارآئی تحقیقی آن بیش از پیش افزوده‌اند.

۲۳- جعفری، جعفرین محمدين حسن: تاریخ بزد، به تصحیح ابرج افشار، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۳۸، سیزده + ۲۵۵ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (نه - سیزده)، متن کتاب (ص ۱۶۰)، تعلیقات، توضیحات و استدراکات (ص ۱۶۳-۲۲۴)، فهرست مأخذ و فهرست‌های راهنمای (ص ۲۲۷-۲۵۴).

توضیح: مولف در کتاب حاضر از مورخان قرن نهم است. وی تاریخ عمومی عالم را در سال ۸۱۷ تالیف کرده که به تاریخ جعفری معروف است و سپس حوادث زمان خود را نیز تا حدود سال ۸۵۰ ق بر آن افزوده و کتاب را مجدداً به قلم اورده است. کتاب دیگر وی تاریخ بزد نام دارد که از تواریخ موقق و مفید این خطه از ایران است. (ر.ک: تاریخ در ایران، ص ۹۰).

به اعتقاد مصحح داشتمند، تاریخ بزد نخستین کتابی است که در باب بزد و اخبار آن در قرن نهم هجری صورت تالیف پذیرفته و مأخذ کتب دیگری بوده است که در قرون بعد راجع به این شهر نوشته‌اند. (ص نه) در این کتاب مطالب و اطلاعات دست اول راجع به دوره‌ای مختلف تاریخ بزد به دست داده می‌شود. اطلاعاتی که راجع به مدرسه‌ها و مساجدها و باغها و آبها و دیگر آثار بزد در این کتاب هست همه مفید و تازه و در حد خود دقیق است. (ص. ده).

مصحح محترم، کتاب حاضر را براساس سه نسخه خطی - متعلق به کتابخانه ملی، سعید نفیسي و سیدعلی محمدوزیری - تصحیح و منتشر ساخته‌اند.

۲۴- سید اصیل الدین عبدالله واعظ: مقصد الاقبال و مرصد الامال خاقانیه، به کوشش [جیجی] مایل هروی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۵۱، بیست و هشت + ۱۷۶ ص. مصور

کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (یک صفحه)، پیشگفتار کوشنده (نه - بیست و هشت)، متن کتاب (ص ۳-۹۶)، تعلیق بر مقصد الاقبال یا رساله دوم مزارات هرات از عبدالله بن ابوسعید هروی (ص ۹۹-۱۴۱)، حواشی و تعلیقات (ص ۱۴۵-۱۵۶)، فهرست‌های راهنمای (ص ۱۵۹-۱۷۶)، تصاویر متعدد از مقابر، زیارتگاهها، رواق‌های گبدها و سنگ قبرهای موجود در هرات و اطراف آن.

توضیح: مؤلف که از وعاظ هرات بوده در دوره تیموریان (۸۰۷-۹۱۲ ق.) در این شهر می‌زیسته است.

مقصد الاقبال سلطانیه
و مرصد الامال خاقانیه

سید اصیل الدین عبدالله واعظ
مایل هروی

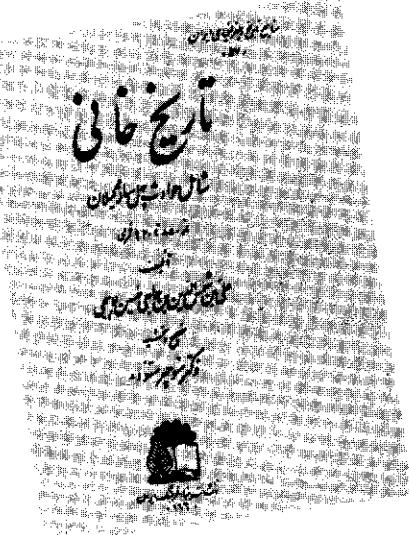
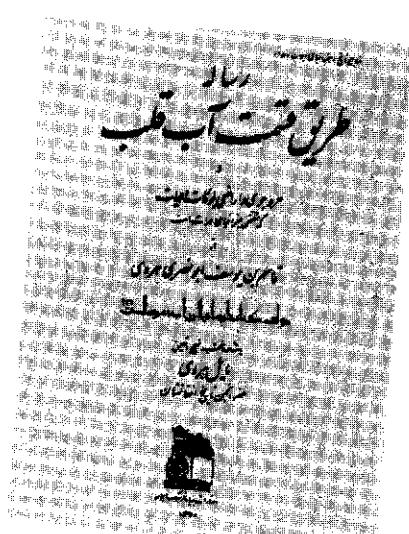
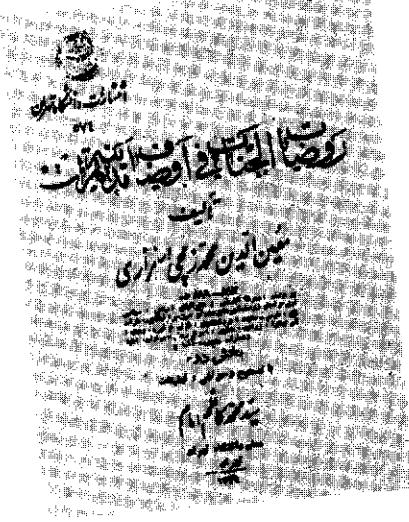
تاریخ جدید بزد

محدث سعد الدین طباطبائی
(۱۲۷۰-۱۳۰۰ میلادی)

طبرستان و دو و بند و ملاده دان
سیده همیش

مؤلف ضمن تالیف گردآوری‌های پدر، خود نیز مطالبی بدان افزود. کتاب دارای یک مقدمه، شش باب و هر باب چند فصل است. کتاب با ذکر وقایع سال ۸۹۴ ق پایان می‌یابد. تاریخ طبرستان و رویان و مازندران تا حادث سال ۸۸۱ ق را شامل است. کتاب مخصوص تاریخ سادات کیا گیلان است. در لابلای آن آگاهی‌ها و اطلاعات فراوان راجع به آداب و رسوم منطقه یافت می‌شود که از جهت تاریخ اجتماعی بسیار سودمند به حساب می‌اید. کتاب بویژه از آن جهت حائز اهمیت است که مؤلف آنچنان که خود می‌گوید آن چه نوشته خود مشاهده کرده است. «از دیده نوشته است نه از شنیده» (ص ۱۱۳).

نسخه اصلی کتاب حاضر در موزه لندن در بریتانیا است. مصحح محترم از روی میکرو فیلم آن مباردت به تصحیح اثر نموده است. البته نخستین بار رایینو از روی همین نسخه خطی آنرا تصحیح و انتشار نمود که مشخصات چاپ مذبور چنین است: تاریخ گیلان و دیلمستان، به سعی و اهتمام هدل. رایینو (ویس کنسول انگلیس در ولایات دارالمرز) مطبوعه عروة الوثقی، چاپ اول (رشت، ۱۳۳۰ ق) ص ۲۱+۴۷۵. این چاپ فاقد مقدمه و توضیحات و حواشی است.

۲۸- اسفزاری، معین الدین محمدزمچی: روضات الجنات فی اوصاف مدینة هرات، (تالیف ۹۹۷-۹۹)، به تصحیح سیدمحمد کاظم امام، دانشگاه تهران، ۱۳۳۸ دو بخش: بخش یکم: ک ۴۲ + ۴۲ بخش دوم: ک ۵۲۹ ص. کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - ک ۱۹=۱۹ ص)، متن بخش اول کتاب (ص ۱-۱۵۲)، حواشی (ص ۵۲۲-۵۲۳)، فهرست اعلام (ص ۵۳۹-۶۳۶)، بخش دوم مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۱-۱۴۷)، متن کتاب (ص ۳۷۶-۳۷۶)، حواشی و فرهنگ لغات مغولی و ترکی (ص ۳۷۷-۴۳۶)، فهرست اعلام (ص ۴۳۷-۵۱۲) فهرست ابواب و فصول بخش دوم و تکمله حواشی (ص ۵۱۳-۵۲۳).

توضیح: مؤلف کتاب حاضر یکی از افضل نویسندهای نامدار خراسان در سده نهم، و از سخندازان و منشیان زبردست دربار سلطان حسین میرزا بایقراء، و از استادان مدرسه هرات، در فنون ادبی به شمار می‌رفته است. اسفزاری از جمله چند تن از مورخین با اطلاع هرات است که تاریخ آن شهر را نوشته‌اند. و تاریخ او یعنی همین کتاب حاضر کامل ترین و جامع ترین تواریخ هرات می‌باشد. (ص. الف) در این کتاب شرح مبسوط از محاسن و فضائل خراسان، عموماً و محاسن و فضائل شهر هرات، خصوصاً آمده است. همچنین مشتمل است بر آگاهی‌های سودمندی از جمله در باب چغرافیای تاریخی سرزمین خراسان و

توضیح: سیدظہیرالدین مرعشی (۸۹۲-۸۱۵ ق) همانند پدرانش در ماجراجویی خلف صدقی بود. چنان که در ۸۴۰ ق با حکمران ساری به سیزدهه پرداخت و بعد از ناکامی به گیلان بازگشت و پس از چندی از طرف کارکری سلطان محمد به امارات سیاکله رود منصوب شد. (ر.ک: تاریخ در ایران، ص ۱۳۷) سیدظہیرالدین دو کتاب دارد یکی تاریخ طبرستان... یعنی همین کتاب که تا حادث سال ۸۸۱ ق را شامل است. و دیگر تاریخ گیلان و دیلمستان (با دو تصحیح: رایینو، ستوده)، تاریخ طبرستان مرعشی مولف است از تالیف مولانا اولیاء الله املی و تالیف علی بن جمال الدین رویانی، فقط در آخر کتاب دو فصل - یکی در ذکر حکمرانی ملک کیومرث رستمداری و فرزندان او و دیگری در بیان خروج سیدقوام الدین مرعشی و استیلای اخلاق او - از خود افزوده است. (مقدمه کسری: ص. هشتاد). مرعشی را مورخی امین، منصف و با شرافت دانسته‌اند (همان: ص. هشتاد و دو و نیز تاریخ در ایران، ص ۱۳۷).

تاریخ طبرستان مرعشی نخستین بار توسط خاورشناس معروف - برنهارد دارن (Bernhard Dorn) تصحیح و همراه با مقدمه‌ای (در ۴۶ صفحه) به زبان آلمانی در سال ۱۸۵۰ م/ ۱۲۶۵ ق در مطبوعه پطرز بورگ به چاپ رسیده است. (۴۶+۶۴۳ ص). در سال‌های اخیر، از این اثر در تهران چاپ دیگری با این مشخصات صورت گرفته است: تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، به اهتمام برنهارد دارن، مقدمه از یعقوب آزاد، نشر گسترده، ج اول (تهران، ۱۳۶۳) پیست و چهار ۴۶+۶۴۳ ص.

از همین اثر چاپ دیگری نیز توسط عباس شایان با مقابله چند نسخه خطی و حواشی و فهارس متعدد در سال ۱۳۳۳ شمسی در ۴۳۹ صفحه انتشار یافته است.

چاپ تسبیحی براساس نسخه‌ای صورت گرفته که از روی نسخه مطبوع برنهارد دارن استنساخ شده است.

۲۷- مرعشی، سیدظہیرالدین بن سیدنصرالدین: تاریخ گیلان و دیلمستان^۱ ، تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۷، نه ۵۵۹ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف - نه [۴۷=۳۷] ص)، متن کتاب (۱۳۷۸) تعلیقات (۴۹۵-۴۹۹) فهرست‌های راهنمای (۴۹۷-۵۵۵) ص).

توضیح: سیدظہیرالدین مرعشی (۸۹۲-۸۱۵ ق) در غرہ ذیقدنه ۸۸۰ هجری قمری شروع به تالیف این کتاب کرده است. پیش از او، پدرش به دستور کارکی‌اسلطان علی میرزا سوانح و اتفاقاتی را که قبل از خروج سیدامیر کیا ملاطی و پس از خروج او روی داده بود، گرد آورده بود.

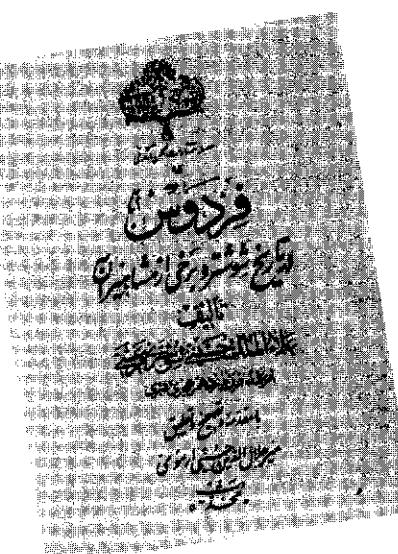
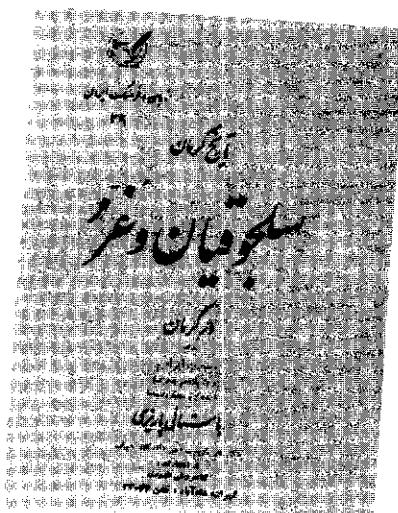
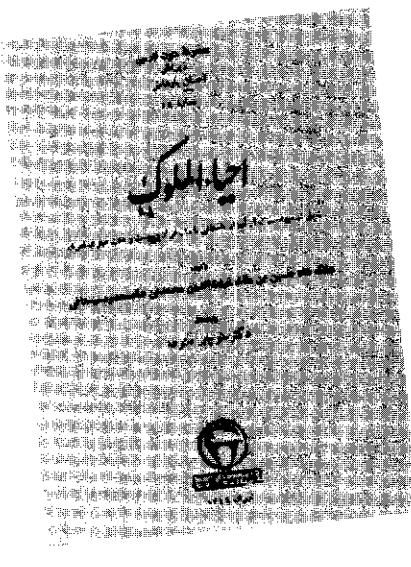
وی در اثر دیگر خود - ارشاد الزراعه - جسته گریخته بیان داشته است، آقای ذوقی در مجله ادبی هرات چند سطري در شرح حال مؤلف با استناد به کتاب یاد شده قلمی کردند: «ادیب طبیب کامل، مولانا محمد فاضل هروی [قاسم بن یوسف ابونصری هروی] یکی از ادبیان نامی در اوخر عصر تیموری هرات است. در هرات عمر شریف را به سر می برد طبعش بلند و نظمش مرغوب طبیع بوده است، این فرزند نیک اختر هرات اهمیت فن زراعت را به تحریفات دریافتہ کتابی موسوم به ارشاد الزارعین تالیفو بر هفت روشه منقسم ساخته و اصطلاحات زراعت را به طور صحیح در آن نشان داده است...» (صفحه: لطا) گفتنی است که کتاب یاد شده در سال ۹۲۱ ق. تالیف شده و متن مصحح آن در سال ۱۳۴۶ از سوی دانشگاه تهران انتشار یافته است.

و اما رساله حاضر که برای نخستین بار توسط استاد ایرج افسار در فرهنگ ایران زمین (شماره ۱۳) قسمتی حروفی و بخشی به صورت افسوس انتشار یافته است، یکی دیگر از تالیفات مهم فاضل هروی است که عمدتاً به نحوه تقسیم آب زراعی درهرات و قراء و بلوکات آن می پردازد. چنان که پیداست این رساله هم متنی است در جغرافیا و هم اثرباری است در تاریخ محلی و از آن جهت که حاوی آگاهی‌های دقیقتی درخصوص نحوه تقسیم آب زراعی، نحوه حل و فصل اختلاف زارعین بر سر حقوقه و مساحی اراضی و از این قبیل مطالب است، در نوع خود اثرباری است ممتاز برای شناخت اقتصاد زراعی و ملک داری و شیوه آبیاری در هرات در قرن نهم و اوایل قرن دهم. استاد مایل هروی در خصوص ارزش و فواید رساله حاضر چنین مرقوم داشته‌اند: «همین اثر طریق قسمت آب، از قلب است که اثر خیلی با ارزش بوده و ارتباط دارد به شهر و بلوکات نه گانه، هرات از طرفی مخصوص جغرافیای عمومی هرات است که هیچ یک قریه‌ای در آن روزگار بیرون ازین رساله نیست از جانب دیگر از لحاظ ابادی‌های آن وقت و تاریخ مسجد جامع و تاریخ آب بخشی رساله آموزندگان است و هم محصول و مالیات قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری را بیان می‌دارد که می‌توان مطالب سود بخش، تاریخی، فرهنگی، جغرافیایی را از آن حق نتیجه گرفت.» (ص: پنج)

اصحح محترم بعد از بازنویسی نسخه خطی کتاب برای تکمیل اطلاعات خود در خصوص مطالب کتاب و نیز تصحیح هر چه بیشتر کتاب سفری ۱۵ روزه به هرات کرده و در مدت توقف در آن شهر با تحقیق و تفحص ابهامات را تا حد زیادی روشن ساخته‌اند. ایشان در این سفر از «کتاب آب بخشی که در دفتر زراعت هرات موجود» بوده استفاده کرده‌اند همچنین از کتاب دیگری در تاریخ

تالیفات قرن دهم:

- ۲۹- قاسم بن یوسف ابونصری هروی (فاضل هروی): رساله طریق قسمت آب [از] قلب (و مردوی و اراضی بلوکات ولایات که مخصوص جغرافیای هرات است)، به تصحیح [تحیب] مایل هروی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۷، مج ۱۷۵ + ۱۷۵ ص. مصور.
- کتاب مشتمل است بر فهرست مطالب (دو صفحه)، سرآغاز و مقدمه مصحح (صفحه: ح - مج [= ۴۰-۳۱] م)، متن کتاب (ص ۱-۹۷)، حواشی و تعلیقات (ص ۱۵۵-۱۰۱)، شرح لغات و اصطلاحات متن کتاب (ص ۱۵۷-۱۵۹)، فهرست اعلام (ص ۱۵۷-۱۶۱).
- توضیح: آگاهی ما از مؤلفاندک است، جز آنچه که

تذكرة الاولیاء محرابی یا مزارات کرمان، (تألیف ۹۲۵ق) به اهتمام حسین کوهی کرمانی و به راهنمایی و مساعی سید محمد هاشمی کرمانی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۰، بیست و هشت + ۲۶ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوهی کرمانی و هاشمی کرمانی (دو - بیست و هشت)، متن کتاب (ص ۱۰۷)، فهرست اعلام (ص ۲۱۶)، تصاویر.

توضیح: کتب مزارات - که یکی دو نمونه دیگر از آن پیشتر معروض شد - از جمله منابع مهمی هستند که گونه‌ای از تواریخ محلی به شمار می‌أیند. این دسته کتب بنا به موضوعاتان - مزارات - عمده‌ای حاوی مواد و مطالبی هستند که حتی در دیگر اقسام تواریخ محلی نیز قابل دسترسی نیستند. به ویژه این کتاب که «با وجود اشتمال بر فصوص و مبالغات و سماحتات بسیار برای معرفت احوال اجتماعی کرمان در آن ایام مأخذی مقید است.» (زرین کوب: ص ۹۳) مصحح نیز در مقدمه خود در خصوص اهمیت آن می‌نویسد: «این کتاب ارزش یک اثر تاریخی را دارد و چون در آن بعض موضوعات و مطالب تازه دیده می‌شود که در جایی دیگر نیست و گاهی کمک به توضیح بعضی مطالب مهم دیگر کتب می‌کند همین بر ارزش این اثر تاریخی افزوده و می‌افزاید...» (ص بیستم).

آب بخشی هرات از تالیفات میرعبدالحکیم باد مرغانی نیز بهره فراوان برده‌اند. همچنین از حاجی عبدالرحمان مساح هروی در تعیین بعد مسافت برخی دهات هرات بهره ممند شده‌اند. (ص: وز) تصحیح دقیق، حواشی و تعلیقات مفید و شرح لغات و اصطلاحات متن کتاب، از ویژگی‌های چاپ حاضر است.

۳- لاهیجی، علی بن شمس الدین بن حاجی حسین: تاریخ خانی (شامل حوادث چهل ساله گیلان از ۸۸۰ تا ۹۲۰ ه.ق.) (تألیف ۹۲۱-۹۲۲ ه.ق.) به تصحیح منوچهر سوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۲، سی و شش + ۴۲۵ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص یازده - سی و شش)، متن کتاب (ص ۳۹۲)، تعلیقات، تصحیحات و فهرست‌ها (ص ۳۹۵-۴۲۵).

توضیح: کتاب حاضر به امر سلطان احمدخان اول - از سلاطین کیانی گیلان (۹۱۱-۹۴۳ ه.ق.) - به دست یکی از مردمان دانشمند و اهل قلم لاهیجان تالیف و تصنیف شده است. به نوشته مصحح محترم آخرین حوالی که در تاریخ گیلان و دیلمستان سیدظہیر الدین مرعشی از آنها یاد شده حوادث سال ۸۹۶ قمری است و با این که چهارده سال قمری شرح سوانح این دو کتاب همزمان و موازی یکدیگرند، اما شbahat زیادی میان آنها نیست و بیست و شش سال دیگر از حوادث تاریخ خانی را باید دنباله تاریخ سیدظہیر الدین دانست. (ص. چهارده).

این کتاب علاوه بر اطلاعات و آگاهی‌های سیاسی - نظامی خطه گیلان، بیشتر از آن جهت که در بردارنده مطالب مردم‌شناسی و احوال اجتماعی اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم گیلان است، از جمله آداب جنگ و لشگرکشی و حفاظت نواحی، ذکر نوع تحف و هدايا و پیشکش‌ها، بیان نوع آداب و سنت منطقه گیلان و...، به دلایل وجود این قبیل آگاهی‌ها، اثر حاضر از درجه اهمیت زیادی برخوردار است.

این اثر نخستین بار توسط برنهارد دارن (Bernhard Dorn) در سال ۱۸۷۴ (۱۲۷۴ ه.م) در «دارالسلطنه پطرز بورغ» در ۴۰ صفحه انتشار یافته است. دارن مقدمه‌ای در ۳۱ صفحه به زبان آلمانی بر کتاب نوشته است که کاش ترجمه آن در تصحیح حاضر آورده می‌شد. مقدمه ۳۷ صفحه‌ای ملامحمد جعفر قراداغی اهری نیز بدلیل آن که «نادرست و غیرقابل اعتماد» بوده در این چاپ آورده نشده است (تبییر مصحح). مصحح محترم چاپ حاضر را از روی همان چاپ دارن - البته با اندک اصلاحاتی ازفصل دهم به بعد فراهم آورده است. (ص. بیست و یک).

۳- سعید (متخلص به محرابی، مشهور به خطیب):

تاریخ کیلان

تاریخ کیلان

هرچه منیمی

لایل

لایل

لایل

لایل

لایل

سرخیلان، سادات، حقه بازان، خیال بازان، شاهنامه خوانان، شبگردان، طاس بازان، قصه خوانان، کلانتران، کشتن گیران، لولیان، معركه آرایان... ذکری به میان آمده است. (ص ۲۸) علاوه بر این‌ها، کتاب حاضر حاوی مطالب سودمند دیگری نیز هست از جمله: بیان نالمنی؛ قتل و غارت‌ها و توصیف تکاپوهای سیستانیان برای ادامه حیات و بقای خود. کتاب حیاء‌الملوک به دلیل احتواه بر چنین مطالبی، برای شناخت تاریخ سیستان در قرن یازدهم بسیار ارزشمند و پرفایده است.

نسخه منحصر به فرد این اثر اکنون در موزه لندن در بریتانیا است. مصحح محترم از روی نسخه عکسی آن که در کتابخانه ملی موجود بوده به تصویر آن همت گماشته است.

۳۴- محمدبن ابراهیم: تاریخ کرمان؛ سلجوقیان و غز در کرمان، به تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی، طهوری، تهران، ۱۳۴۳، نود و چهار + ۲۷۰ ص، همراه با نقشه، کتاب مشتمل است بر مقدمه مفصل (سه - نود چهار)، متن کتاب (ص ۲۳۴ - ۱)، فهرست‌های راهنمای (ص ۲۶۹۰ - ۲۲۵).

توضیح: کتاب حاضر از معدود سلجوقدانهای بجا مانده است که برای شناسایی تاریخ عصر سلاجقه می‌تواند بسیار مفید باشد. مؤلف این کتاب مقارن حکومت طولانی گنجعلی خان - منصب به حکومت کرمان از طرف شاه عباس اول صفوی در ۱۰۰۴ ق - در آن شهر می‌زیسته است. بنا به استدلال‌هایی که دکتر مهدی بیانی در مقدمه تصحیح تاریخ افضل یا بداعی‌الزمان فی وقایع کرمان اورده‌اند نشان داده‌اند که مؤلف این کتاب (محمدبن ابراهیم) قسمت اعظم مطالب اثر خود را با اشاره و گاه بدون اشاره از کتاب بداعی‌الزمان افضل‌الدین کرمانی اقتباس کرده‌اند. استاد باستانی پاریزی با به کار بردن تعبیر «امانت‌دار» و نه «غارنگر» (تعییر مهدی بیانی) به دفاع از محمدبن ابراهیم برخاسته است. وی می‌نویسد: محمدبن ابراهیم «در بیشتر صفحات کتاب خود، هر جا از افضل مطالبی نقل کرده، نام او را به صراحت برده است و در فضایل او نیز شرحی پرداخته و بنابراین همان کاری را کرده است که امروز مورخین دقیق و امانت‌دار می‌کنند.» (ص: پنجاه و شش).

(M. Th. Houtsma) توسط مستشرق معروف - هوتسما تحت عنوان تواریخ آل سلجوق در لیدن به چاپ رسیده است (در ۲۰۱ صفحه به قطع رقعی و ۱۵ صفحه مقدمه به زبان فرانسه و ۱۲ صفحه توضیحات و اضافات و مجموعاً ۲۳۷ صفحه) و سپس قسمتی از همین کتاب توسط آقای دکتر مهدی بیانی مورد تحقیق و تبعیق قرار گرفته و به نام

اعشار و طوابیل نو و کرد و بختیاری، معتبرترین مأخذ قابل اعتماد به شمار می‌رود. به همین جهت همیشه مورد توجه مورخین معتبر و معروف بوده و همواره از مأخذ عمدۀ تأثیفات ایشان به شمار می‌رفته است. (ص: هشتاد و نه) کتاب حاضر بنا به اهمیت بسیار زیاد از اواسط قرن نوزدهم مورد توجه مستشرقان اروپایی از جمله برای نخستین بار در سال ۱۸۶۰ م (۱۲۷۶ ق) توسط ولادیمیر ملقب به ولیامینوف زرنوف (V. Vellaminof - zernov) تصحیح و در پطرزبورگ با این مشخصات به چاپ رسید: کتاب شرف‌نامه، دو جلد در یک مجلد، جلد اول: (ص ۴۰۹ + ۲۳) صفحه مقدمه به زبان فرانسه؛ جلد دوم: (ص ۳۰۸ + ۱) اختلاف نسخ (ص ۷۸ - ۱) + ۱۰ صفحه مقدمه به زبان فرانسه.

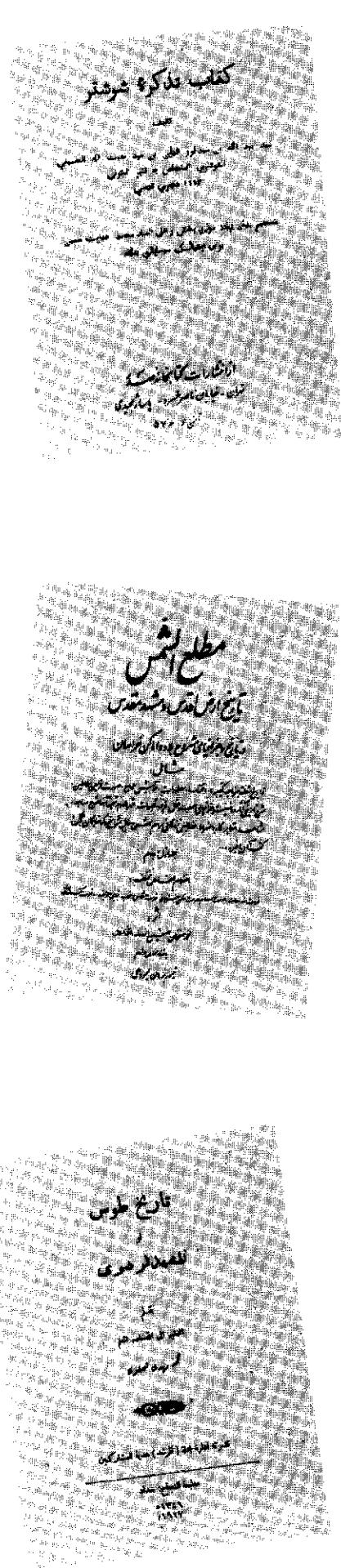
بخش‌هایی از این کتاب توسط مستشرقان به زبان‌های اروپایی ترجمه شده است. از جمله: شارل شفر (Schéfer) (آن را به فرانسه، ولوکوف (Volkov) (بعضی از قسمت‌های آن را به روسی، بارب (Barb) به آلمانی و مورلی (Morlay) به انگلیسی و ملا جلیل‌بندی روز بیانی تمام آن را به عربی ترجمه کرده‌اند. (ر. ک: تاریخ در ایران، ص ۸۵).

استاد عباسی، اثر حاضر را بر اساس نسخه‌های متعدد و معتبر که شرحی از آنها را در مقدمه آورده‌اند (صدو سه - صد و هفت) تصحیح نموده‌اند. (ر. ک: تاریخ در

۳۳- ملک شاه حسین بن ملک غیاث الدین محمدبن شاه محمود سیستانی: احیاء‌الملوک^۱ (شامل تاریخ سیستان از ادوار باستانی تا سال ۱۰۲۸ ق)، به تصحیح منوچهر سوده، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۴ + ۴۷، ۶۱۷ ص، مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۱۵ - ۱۵)، دیباچه و مقدمه مؤلف (ص ۲۲ - ۱)، فصل اول (ص ۵۴ - ۵۴)، فصل دوم (ص ۱۰۸ - ۵۵)، فصل سوم (ص ۱۰۹ - ۴۴۸)، خاتمه (ص ۵۲۴ - ۴۴۹)، تعلیقات و فهرست‌های متعدد (ص ۶۱۷ - ۵۲۱).

توضیح: کتاب حاضر در سال ۱۰۲۸ ق در زمان شاه عباس اول (سلطنت: ۱۰۳۸ - ۹۸۹ هـ.ق.) تأثیف شده است. به عقیده علامه قزوینی این اثر مکمل و متمم کتاب تاریخ سیستان (مجھول المؤلف) است و هیچ کدام مغنى از دیگری نیست (ص ۲۱). هدف مؤلف چنان که از نام کتاب برمی‌آید، احیاء نام ملوک سیستان بوده است، ولی از زیر قلم او مطالبی بیرون آمده که برای شناسایی طبقات مختلف اجتماعی سیستان آن روز بسیار مفید و مؤثر است. در این کتاب گذشته از نام ملوک و میران، از میرزايان، نقیيان، ياران، پاداران، مشیان، کاتاداران، تیرگران، رئیسان،

امروز از نظر آشنایی با تشكیلات حسابداری آن زمان و نحوه وصول و خرج کردن مالیات و عواید دولتی به کار اهل تبع خواهد آمد. چون خود عبدالفتاح نویسنده و بازرس حساب بوده، هر یک از این اصطلاحات را بسیار بجا و دقیق به کار برده است. (ص: دوازده)، در این کتاب مصطلحات دیوانی و اداری و نیز اصطلاحات محلی فراوان به کار رفته است. جای خوشبختی است که نویسنده تاریخ گیلان از ذکر بعضی از آداب و رسوم گیلان در کتاب خود درین نوروزیده است. این گونه مطالب و نیز آگاهی‌های بسیار دیگر که کتاب دربردارنده آنهاست، موجب می‌شود که این اثر را در زمرة یکی از غنی‌ترین منابع تاریخ محلی قلمداد کنیم.

این اثر نخستین بار در سال ۱۷۷۴ قمری (۱۸۵۸ م.) توسط برنهارد دارن از روی نسخه نیکلا خانیکوف به چاپ رسیده است. مصحح محترم این نسخه چاپی را با نسخه خطی کتابخانه دانشگاه تهران و دو نسخه خطی کتابخانه ملک مقابله و متن را تنقیح و تصحیح و پس از پنج سفر به صفحات فومن و گیلان بیهقی، آن را چاپ و منتشر ساخته‌اند. (ص: ۵۶).

۳۷- گیلانی، ملا شیخعلی: *تاریخ مازندران* (تألیف ۱۰۴۴ق)، به تصحیح منوچهر ستوده، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۲، هفده + ۱۴۲ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص: نه - هده) متن کتاب (ص: ۱۰۶ - ۳). تعلیقات و فهرست‌ها (ص: ۱۴۲ - ۱۰۹).

توضیح: ملا شیخعلی در این کتاب بخشی از سوانح و رویدادهای خطه مازندران در عصر شاه عباس اول (سلطنت: ۹۹۶-۱۰۳۸ق.) را ثبت و ضبط کرده است. اگر مؤلف همت به نگارش چنین کتابی نمی‌نمود مسلم‌آیک دوره تاریک کوتاهی در تاریخ مازندران به وجود می‌آمد.

این اثر بیشتر از آن جهت که اطلاعاتی سودمند درباره وضع زندگی اجتماعی در مازندران و روابط ساکنان این دیار و سنن گذشته آنان دارد، بسیار حائز اهمیت است. (ص: شانزده). مصحح محترم این اثر را از روی یگانه نسخه خطی موجود در کتابخانه ملک تصحیح نموده و تعلیقات و توضیحات مفیدی نیز بر آن افزوده است.

۳۸- صفی‌الدین محمدبن محمد‌هاشم حسینی قمی: *خلاصه‌البلدان* (تألیف ۱۰۷۹ق.)، به تصحیح حسین مدرسی طباطبایی، انتشارات حکمته قم، بی‌تا؛ تاریخ انتهای مقدمه ۱۳۹۶ق (۱۳۵۵ش)، ۳۱۹ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص: ۵ - ۱۴)، متن کتاب (ص: ۲۹۳ - ۱۷)، تعلیقات (ص: ۳۱۳ - ۲۹۵)، فهرست اعلام (ص: ۳۱۹ - ۳۱۵).

تاریخ افضل انتشار یافته است. از آنجا که نسخه چاپی لیدن بسیار مغلوط به چاپ رسیده و اول و آخر آن هم افتاده است، مصحح محترم مجدداً به تصحیح و انتشار کتاب اقدام کرده‌اند. (ص: چهل و هشت).

۳۵- حسینی شوستری مرعشی، علاء‌الملک: *فردوس در تاریخ شوستر و برخی مشاهیر آن*، به تصحیح میرجلال‌الدین حسینی ارمومی (محمدث)، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۲، ۲۶۳ ص.

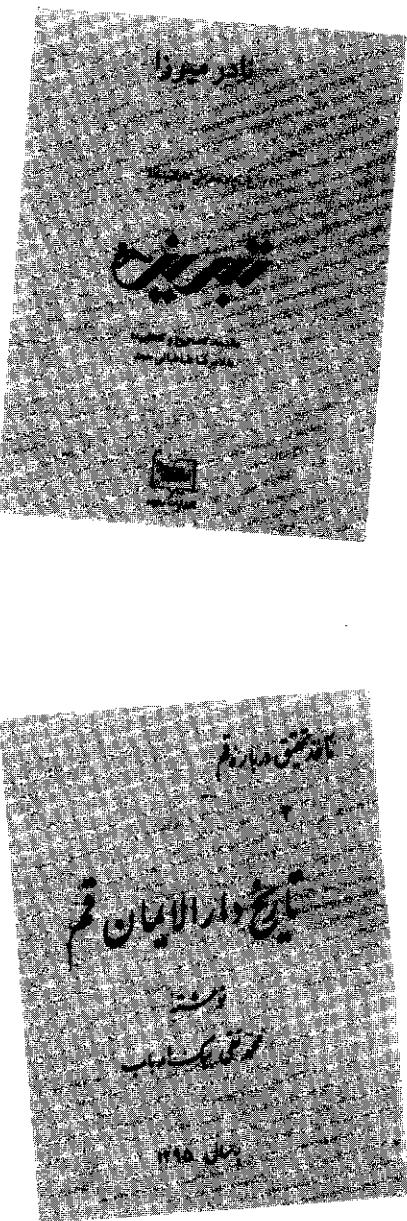
کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص: ۱ - ۵۲)، عکس صفحه‌ای از نسخه خطی، متن کتاب (ص: ۱ - ۱۴۴)، تعلیقات مصحح (ص: ۲۳۱ - ۲۳۱)، فهرست‌های راهنمای (ص: ۲۵۲ - ۲۳۴).

توضیح: مؤلف کتاب حاضر از علمای قرن یازدهم هجری قمری و فرزند عالم معروف شیعی قاضی نورالله شوستری بوده است. کتاب «تاریخچه‌ای از شوستر و تذکره‌ای از شوستر» از مشاهیر آن بوم و بر. مصحح درخصوص اهمیت کتاب می‌نویسد: «این کتاب اگرچه بر حسب صورت ظاهر کوچک به نظر می‌اید لیکن از جهت معنی و باطن بسیار بزرگ است زیرا مشتمل است بر ذکر جماعتی از فضلای شوستر که تراجم ایشان در کتب دیگر به نظر نمی‌رسد و مخصوصاً اطلاعاتی را در شرح حال [...] قاضی نورالله شوستری و معرفی خاندان [او]... دارند و همچنین تراجم برخی از اساتید قاضی نامبرده و سوانح حیاتیه ایشان را در اختیار اهل تبع و تحقیق می‌گذارد که آن تراجم و اطلاعات به هیچ وجه از کتب دیگر بدست نمی‌اید...» (ص: ۱۶).

مصحح دانشمند، مرحوم ارمومی، کتاب راز روی یگانه نسخه‌ای که خود در اختیار داشته تصحیح نموده است. ۳۶- فومنی گیلانی، ملاعبدالله الفتاح: *تاریخ گیلان** (در وقایع سال‌های ۹۲۳ - ۱۰۳۸ق) به تصحیح منوچهر ستوده انتشارات بنیاد فرهنگ ایران زمین، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۹، بیست و سه + ۳۸۴ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص: نه - بیست و سه)، مقدمه مؤلف (ص: ۷ - ۳)، متن کتاب (ص: ۱۱ - ۲۸۷)، ذکر موارد اختلاف کتاب با نسخه کتابخانه ملک و فهرست‌های متعدد (ص: ۳۸۴ - ۲۹۱).

توضیح: نویسنده کتاب حاضر در دوره صفویه به کارهای دیوانی اشتغال داشته است. او در سال ۱۰۲۱ق از سوی شاه عباس (سلطنت: ۹۹۶-۱۰۳۸ق) برای تصدی امور دیوانی خطه گیلان منصوب شده است. اشتغالات دیوانی - اداری مؤلف تا حد زیادی در نوع مطالب متدرج در تاریخ گیلان تأثیر داشته است. چنان که در این کتاب صدها اصطلاح حسابداری دوران صفویان آمده است که

توضیح: مؤلف کتاب حاضر از نوادگان مورخ و سرگذشت نگار معروف اوخر قرن دهم و اوائل قرن یازدهم یعنی قاضی احمد قمی (۱۰۱۵ - ۹۵۳ ق) بوده است. وی به اقتضای نیای خویش اقدام به تألیف (۱۰۷۹ ق) کتابی در تاریخ و جغرافیای شهر قم و هشت شهر و منطقه دیگر که از لحاظ مذهب شیعه دارای مرتبه خاص هستند؛ نموده است. این مناطق عبارتند از: مک، مدینه، کوفه، قم، آبه، کاشان، کربلا، نجف و موضع غدیر خم. (ص ۹). چنان که پیداییست کتاب خلاصه‌البلدان از نظری، تاریخی نو برای شهر قم در سده یازدهم هجری است و از دیدی دیگر کتابی است در فن «مسالک و ممالک».

به اعتقاد مصحح محترم «مطالبی» که در این اثر درباره قم می‌خواهیم بیشتر از ترجمه کتاب قم «گزیده و تلخیص شده و مطالبی که درباره سایر شهرها و نقاط در آن هست بیشتر از مجالس المؤمنین قاضی نورالله شوستری گرفته شده است. با این همه در بخش‌های گوناگون این نوشته جا به جا نکات و مطالبی هست که کاملاً تازه و منحصر است و از این رو باید این کتاب را به عنوان اثری ارزش‌دار قابل ستایش در تاریخ و جغرافیای قم و به نحو اجمال چند شهر مذهبی دیگر در دوره صفوی شناخت.» (ص ۹).

چاپ کتاب براساس عکس نسخه اصل (محفوظ در موزه لندن) انجام گرفته است.

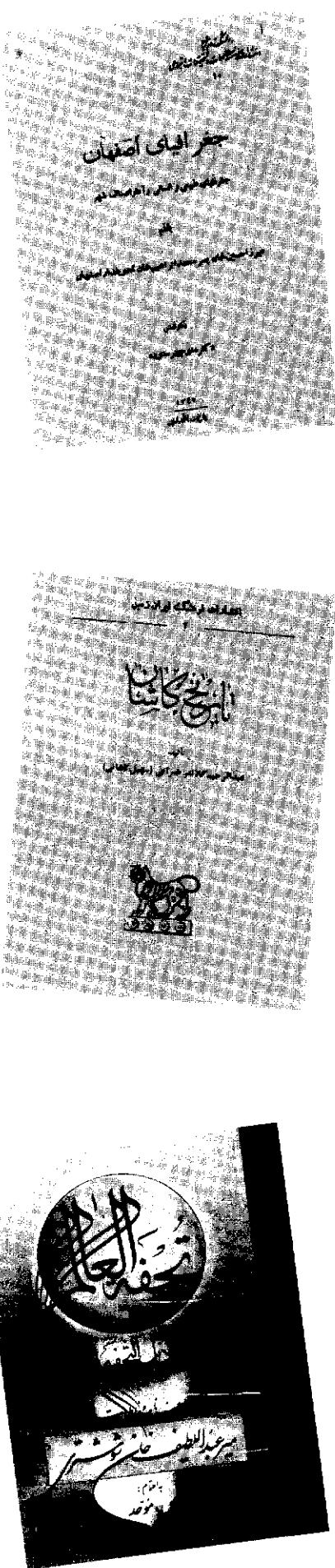
۳۹- بافقی، محمد مفیدین محمود (مستوفی بافقی):
جامع مفیدی^۴ (تألیف میان سال‌های ۱۰۹۰ - ۱۰۸۲ ق)، به تصحیح ایرج افشار، کتابفروشی اسدی، تهران، ۴۲ و ۱۳۴۰، ۳ جلد.

جلد اول: ح ۲۲۹ + ۲۲۹ ص، جلد دوم چاپ نشده است، جلد سوم: دوازده + ۹۴۲ ص.
کتاب مشتمل است بر (ج ۱) مقدمه کوتاه مصحح (دو صفحه)، متن کتاب (ص ۲۱۰ - ۱)، فهرست‌های راهنمای (ص ۲۲۹ - ۲۱۳)، جلد سوم شامل مقدمه مصحح (بنج - بیست و یک)، متن کتاب (ص ۱ - ۸۸۴)، فهرست‌های اعلام (ص ۹۴۲ - ۸۸۵).

توضیح: مؤلف کتاب حاضر چند سالی در دوره شاه سلیمان صفوی (سلطنت: ۱۰۷۷ - ۱۱۰۵ ق) در امور دیوانی صاحب مقام بوده است: در ۱۰۷۷ ق مستوفی اوقاف یزد و در ۱۰۷۹ ناظر اوقاف یزد بود. در ۱۰۸۱ ق دست از نظارت اوقاف کشیده به اصفهان، بصره و عتبات رفت و سپس عازم هندوستان شد. بافقی اثر حاضر را در میان سال‌های ۱۰۸۰ - ۱۰۸۳ ق تألیف کرده است. جلد اول، تاریخ یزد از عهد اسکندر تا آخر عهد تیموریان. جلد دوم: تاریخ یزد پس از آن تا دوران شاه سلیمان که مؤلف معاصر او بوده است. جلد سوم که با اهمیت‌تر از دو جلد دیگر است اختصاص به

تألیفات قرن دوازدهم:

- ۴۰- جزائری، سید عبدالله (متخلص به فقیر): تذکره شوستر (تألیف در سال‌های ۱۱۶۹ - ۱۱۶۷ ق) به تصحیح خان بهادر مولی بخش و محمد‌هدایت حسین، انتشارات کتابخانه صدر، تهران، بی‌ثابتاً، ۱۶ + ۱۹۳ + ۱۹۳ X ص. مصور.
کتاب مشتمل است بر مقدمه‌ای در شرح حال مؤلف به قلم سید محمد جزائری (ص ۳۶)، متن کتاب (ص ۱ - ۱۹۳). پیشگفتار و مقدمه مصححین به زبان انگلیسی (I-X).
- توضیح:** سید عبدالله شوستری (۱۱۷۲ - ۱۱۱۲ ق) در

شاه به تهران از طریق نیشابور و سبزوار و دامغان و سمنان و در خاتمه ورامین و جلگه خوار و ورود به تهران است که ضمناً شرح کامل احوال و آثار بزرگان هر یک از این شهرها را نیز در بر دارد. (ص. شانزده و هفده)

چنان که پیداست کتاب عظیم و حجیم مطلع الشمس در حقیقت دائرة المعارف بزرگی است که به لحاظ دارا بودن اطلاعات بسیار گسترده و متنوع در جغرافیا و تاریخ و فرهنگ و هنر در زمینه‌های گوناگون، از اهمیت و اعتباری بی‌مانند برخوردار است. (ص: سی و سه). اعتمادالسلطنه در تألیف این کتاب علاوه بر مشاهدات و شنیده‌ها نه تنها از منابع و متون تاریخ و چهارمی قدمی بهره برده بلکه از تحقیقات و سفرنامه‌های سیاحان متعدد خارجی نیز استفاده کرده است. ۴۲ اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: تاریخ طبرستان (التدوین فی احوال جبال شروین) به تصحیح میرزا مهرآبادی، با مقدمه محمد جواد مشکور و احسان اشرافی، انتشارات دنیای کتاب، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۳، یک + سی و هشت + ۴۶ ص.

کتاب مشتمل بر مقدمه دکتر مشکور (الف - ج)، مقدمه دکتر اشرافی (د - ه)، پیشگفتار مصحح (و - ی)، فهرست و مشخصات ۲۵۵ مقاله پیرامون مازندران، گیلان و گرگان (یک - سی و هشت)، پیشگفتار و مقدمه مؤلف (ص ۱ - ۷). متن کتاب (ص ۳۴۶ - ۸)، فهرست اعلام (ص ۴۰۶ - ۳۴۸). توضیح: اعتمادالسلطنه تألیف کتاب حاضر را در سال ۱۳۱۲ ق به انجام رسانده است. مؤلف در این کتاب به بیان تاریخ و چهارمی منطقه پرداخته و در ضمن نکاتی جالب در باب اوضاع اجتماعی آنجه، مباحثی در باب تاریخ پیش از اسلام طبرستان، اقوام آن سامان، چگونگی ورود اسلام به طبرستان و سلسله‌های مختلف آن تا حدود و عصر صفوی را ذکر می‌کنند. و در پایان نیز تراجم احوال رجال و علمای سوادکوه، به اضافه جدولی از مدت سلطنت سلسله‌های طبرستان آورده است. (ص: ز)

گفتنی است که تصحیح دیگری نیز از این کتاب با مشخصات زیر انتشار یافته است: اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: التدوین فی احوال جبال شروین (سلطنه ۱۳۱۳ - ۱۲۶۴) از لحظه خروج ناصرالدین شاه (سلطنه ۱۳۱۳ - ۱۲۶۴) تا از تهران تا ورود به مشهد از راه دماوند و فیروزکوه و بسطام و بجنورد و قوجان را منزل به منزل وصف می‌کند و اوضاع هر یک از شهرها و روستاها را از جمیع جهات به طور مبسوط و

همه جانبیه شرح می‌دهد. جلد دوم وصف شهر مقدس مشهد، آثار و اینیه و شرح اماکن متبرکه این شهر و اطراف آن، و اول، تبریز، ۱۳۷۳، شصت و چهار + ۶۸۸ ص.

کتاب مشتمل است بر عنوانی و مقدمه مصحح (بیست و شش - شصت و یک)، عکس سه نمونه از صفحه اول نسخه دستتویس، متن کتاب (ص ۵۰۳ - ۱)، توضیحات و

شوشترازه شد، مقدمات علوم را در آنجا فرا گرفت و سپس برای تکمیل معلومات خود به سیر و سفر در شهرهای ایران و روم پرداخت. تا پایان عمر به تدریس و تألیف پرداخت و آثار متعددی از خود بجا گذاشت. کتاب حاضر یکی از مهمترین تألیفات اوست که در اوائل سال ۱۱۶۷ ق تالیف آن را آغاز و تا سال ۱۱۶۹ ق تدریجی به تکمیل آن پرداخت. کتاب شامل چهل و چهار فصل در شرح علماء و شعراء و حکام و مساجد و مدارس و بقاع الخیر و نسب بعضی از سادات و وقایع مهمهای است که در عصر مؤلف واقع شده است. (ص ۱۱).

کتاب حاضر نخستین بار توسط مصححین یادشده برای جامعه آسیانی در بنگال تصحیح شده و در سال ۱۸۴۸ م انتشار یافته است و بار دیگر در ۱۹۴۴ م با مقدمه انگلیسی منتشر شده است. چاپ حاضر عیناً مطابق با چاپ کلکته است.

تألیفات قرن سیزدهم:

۴۱. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان: مطلع الشمس یا تاریخ ارض اقدس (در جغرافیا و تاریخ مژده بlad و اماکن خراسان بوجه مشهد مقدس)، به کوشش تیمور برhan لیموده، انتشارات یسالوی «فرهنگسر» تهران، ۱۳۶۲ قطعه رحلی، جلد ۱ و ۲ در یک مجلد، چهل + ۷۹۰ ص، جلد ۱۳ از ۷۹۱ تا ۱۴۴۱ مصوّر.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنه (شانزده - چهل)، متن کتاب (ص ۱ - ۷۹۰) و (ص ۱ - ۱۲۵۸ و ۷۹۱ - ۱۲۵۸)، فهرست‌های راهنمای (ص ۱۴۴۱ - ۱۴۴۱)، توضیح: کتاب حاضر که در واقع تتمه مرآة البلدان است

یکی از آثار معتبر و پر ارزش در تاریخ و چهارمی منطقه خراسان، بوجه مشهد به شمار می‌اید. این کتاب نخستین بار در سال های ۱۳۰۱ - ۱۳۰۱ ق به هنگامی که اعتمادالسلطنه وزیر اطیاعات بوده در سه مجلد در قطع رحلی منتشر شده است. جلد اول وضع جاده تهران به مشهد از لحظه خروج ناصرالدین شاه (سلطنه ۱۳۱۳ - ۱۲۶۴) از تهران تا ورود به مشهد از راه دماوند و فیروزکوه و بسطام و بجنورد و قوجان را منزل به منزل وصف می‌کند و اوضاع هر یک از شهرها و روستاها را از جمیع جهات به طور مبسوط و همه جانبیه شرح می‌دهد. جلد دوم وصف شهر مقدس مشهد، آثار و اینیه و شرح اماکن متبرکه این شهر و اطراف آن، و زندگینامه بزرگان و مفاسد آن بوجه شرح زندگانی امام هشتم (ع) است. همچنین فهرست منظمی نیز از کتاب‌های کتابخانه آستانه قدس رضوی را در علوم مختلفه در بخش پایانی خود به همراه دارد. جلد سوم شرح بارگشت ناصرالدین

جامع جغرافی

دستگاه ایران در کنیت معرفت فتح شاه

ثالث
در جهان نجفی مسیحی
حسن طباطبایی

یادخواه در جهان طبع فارس

الله
محمد حسین کاظمی
شمس

دستگاه ایران ۱۳۵۱ قمری

سودمندی است. رساله‌ها بر حسب زمان تألیف چنین اند:
 ۱- روزنامه سفر استرآباد - شرح مسافرت شخصی است که در سال ۱۲۶۳ ق به همراه حاکم وقت میان طوابق یمومت و کوکلان سفر کرده است (ص ۹۳- ۱۰۳). ۲- شرح حال علما و ادبای استرآباد تألیف محمد صالح بن محمد تقی بن محمد اسماعیل استرآبادی متخلص به برهان (تألیف ۱۲۹۴ ق) (ص ۲۱۳- ۱۰۷). ۳- ترجمه سفرنامه‌ای از کلنل بدسفورد لوات (C. Bedford Lovett) کنسول انگلیس در استرآباد که در سال ۱۲۹۸- ۱۲۹۹ ق به رشته تحریر درآورده است (ص ۲۶۲- ۲۱۸). ۴- نخبه سیفیه تألیف محمد علی قورخانچی صولت نظام که از طرف دولت در سال‌های ۲۱- ۱۳۲۰ ق مأمور استرآباد بود و به مناسب آن که حاجی سیف الدلوه حکومت آن ناحیه را داشت رساله مفید خود را به نام او موسوم ساخت (ص ۹۰- ۳). ۵- متن سه و قفنامه، وقفنامه آب شهرآباد، وقفنامه مدرسه دارالشفاء و عراقی محله، وقفنامه روشن آباد (ص ۲۹۰- ۲۶۷). در پایان کتاب فهرست‌های متعددی گنجانده شده است. (ص ۳۱۹- ۳۹۱).

۶- تحولیدار، حسین بن محمدابراهیم: جغرافیای اصفهان (جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر)، (تألیف ۱۲۹۴ ق) به کوشش منوچهر ستوده، مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، تهران، ۱۳۴۲، ۱۵۰ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح و یادداشت از جلال آل احمد (ص ۱- ۴)، متن کتاب (ص ۷- ۱۳۱)، فهرست اعلام (ص ۱۵۰- ۱۳۲).

توضیح: مطالب این کتاب محدود به مطالب جغرافیای طبیعی نیست. بلکه مولف بیشتر به جغرافیای انسانی پرداخته است. به اعتقاد مصحح محترم هیچ مؤلفی تاکنون، خاندان‌ها و خانواده‌های اصفهان را تا این درجه از دقت مورد بررسی قرار نداده است، در این کتاب اصناف مختلف مردم را به ۱۹۹ نوع تقسیم کرده است و در ذیل هر یک شرح کاملی از آنها آورده است. (ص ۳).

لازم به ذکر است که یکی از ایران‌شناسان بر جسته معاصر - ویلم فلور - که در رشته جامعه‌شناسی دانش آموخته و در تاریخ ایران دوران صفویه به بعد تحقیقات گسترده‌ای انجام داده است، قسمتی از کتاب حاضر را در سال ۱۹۷۱ م (۱۳۵۱ ش) به انگلیسی ترجمه نموده و در پایان نامه خود - اصناف ایران در دوران قاجار - گنجانده است. (ر. ک: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، س. ۲، ش. ۱۲، مهر ۱۳۷۸، شماره پیاپی ۲۴ ص ۱۸).

در همین جا باید از مأخذ دیگری درباره جغرافیای اصفهان که با کتاب حاضر قابل قیاس است یاد کرد:

تعلیقات (ص ۵۰۵- ۶۲۷) معنی پاره‌ای لغات و فهرست‌های راهنمای (ص ۶۸۸- ۶۲۹).
 توضیح: نادر میرزا (۱۳۰۳- ۱۲۴۳ ق) یکی از شاهزادگان با فرهنگ و دانش دوست قاجار است که چهل سال از عمر خود را در تبریز سپری کرد. او در طول این چهار دهه شاهد حوادث و وقایع بسیاری - بوده که در دوران ناصرالدین شاه (سلطنت: ۱۲۶۴- ۱۳۱۳ ق.) در تبریز اتفاق افتاده است. با این حال کتاب حاضر تنها شرح و بیان وقایع و رخدادهای تبریز در دوره مذبور نیست بلکه مؤلف مباحث مرسوط و متنوع دیگری نیز در کتاب خود آورده است. از جمله بیان چگونگی تقسیم قنوات تبریز، بیان اسامی محله‌های شهر در قدیم و جدید، ذکر شعر و حکما و معرفی حکام و فرماندهان تبریز در روزگار قاجار، اشاره به محصولات و تولیدات تبریز، معرفی خاندان‌های بزرگ و دست آخر مطالبی در خروج طفیان شیخ عبیدالله و اکراد و نیز مطالب جزئی تر دیگر.

گفتنی است که کتاب حاضر یک بار در سال ۱۳۵۱ شمسی توسط محمد مشیری به صورت افست چاپ شده است. اما چاپ حاضر بر اساس، نسخه چاپ سنگی و دو نسخه خطی تصحیح و با کیفیتی بسیار مطلوب انتشار یافته است.

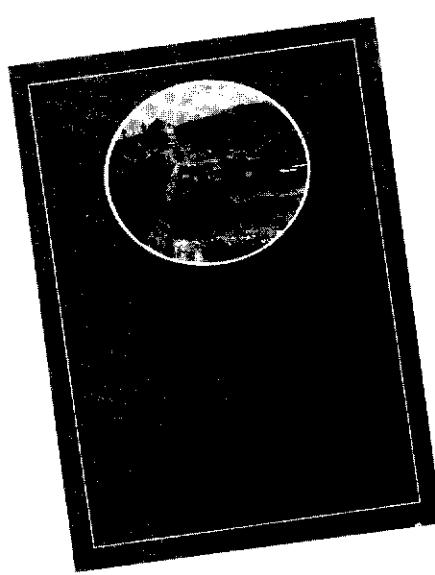
۴- بیک ارباب، محمد تقی: تاریخ دارالایمان قم، به کوشش [حسین] مدرسی طباطبائی، چاپ حکمت، قم، ۱۴۴، ۱۳۵۳ ص.

کتاب مشتمل است بر یادداشت کوتاه کوشنده، متن کتاب (ص ۷- ۱۱۶)، حواشی و فهارس (ص ۱۱۹- ۱۴۴).
 توضیح: نویسنده این کتاب از ادب و فضایی قم در دوره ناصرالدین شاه بوده که به خواهش میرزا سید مهدی حکمران قم در سال ۱۲۹۵ ق اقدام به نگارش این اثر نموده است. این رساله همچنان که در دیباچه آن یاد می‌شود از نوشه‌هایی است که به منظور تدوین مرأة البلد ناصری برای دارالتألیف همایونی نگارش یافته و در مجلد چهارم آن کتاب که به سال ۱۲۹۶ ق تدوین و چاپ شده از آن به عنین الفاظ بهره گرفته شده است. (ص ۴) و نیز در ک: مدرسی طباطبائی: کتابشناسی آثار مربوط به قم، چاپ حکمت، قم، ۱۳۵۳، ص ۸۱- ۷۳.

۵- استرآباد نامه: به کوشش مسیح ذیبحی، با همکاری ایرج افشار و محمد تقی دانش پژوه انتشارات فرهنگ ایران زمین، تهران، ۱۳۴۸، د ۳۱۹ ص.

بعد از مقدمه‌ای کوتاه از استاد ایرج افشار (الف - د) متن پنج رساله آورده شده است.

توضیح: کتاب حاضر حاوی پنج رساله ارزشمند است که هر یک در رابطه با استرآباد و اجد اطلاعات و آگاهی‌های

تاریخ کرمان

(سالار)

سندھ میں سلسلہ و نسلیت کے پروگرام

سید علی بن ابی طالب

مکتبہ ماضی

جغرافیا و تاریخ گردشگری

بیت‌های کسر تاخیل کارکرده استانی

نه منظور جمع آوری اخبار و اطلاعات از نواحی مختلف کشش برای تدوین مرآۃالبلدان که مروج و مشوق حقیقی ن مانکجی مذکور بوده فراهم آمده است (ص. چهار) ین اثر در واقع یگانه کتابی است که در تاریخ و چندرانی رحال شهر کاشان تألیف شده است. زیرا از اوائل دوران سلامی تا دوره نادرشاه کاشان در جزو حکومت قم و اصفهان بوده از این رو کتاب مستقلی در تاریخ و چندرانی آن بددید نامده است.

تاریخ کاشان دربردارنده فواید عدیدهای است. بویژه می‌توان از آن به عنوان منبعی مستند و معتبر درباره اوضاع اجتماعی ایران عصر قاجار باد کرد.
۴۸ - شوشتاری، میرعبداللطیف خان: تحفه العالم و ذیل التحفه^{۲۴}، به تصحیح صمد موحد، چاپ گلشن، تهران، ۱۳۶۳ص. ۵۲۶.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۲۸-۱۱)، متن تحفه‌العالم شامل ۱۹ فصل (صص ۴۶۶-۳۱)، متن ذیل التحفه (ص ۴۸۲-۴۸۹)، فهرست‌های راهنمای (ص ۵۲۲-۴۸۶). توضیح: سید عبداللطیف (۱۲۰-۱۱۷۲ ق) بعد از کسب علوم از افضل عصر خود، به قصد (سیرو سیاحت) زادگاه خود - شوشتر - را به سوی عراق ترک نمود. او در سی سالگی عازم هند گردید. و در محرم ۱۲۰۳ ق وارد کلکته شد و تا هنگام مرگش (۱۲۲۰ ق) در حیدرآباد هندوستان زیست. او شرح سفر و دیده‌ها و شنیده‌های خود در هند را به تفصیل در تحفه‌العلم و ذیل آن اورد و است (ص ۴۸۲-۲۳۸). اما ۲۲۸ صفحه نخست کتاب در

واقع بیان تاریخ و جغرافیای تاریخی و وضع برخی از شهرهای خوزستان (بویژه شوشتر) و عراق و مناطق غرب ایران است. فصلی نیز به شیوه تذکره‌ها به ذکر سادات شوشتر و احوال مؤلف و اسلامافش اختصاص یافته است. این آگاهی‌ها و اطلاعات اگر چه از منظر تاریخ محلی بسیار سودمند است ولیکن بنا به اعتقاد مرحوم کسری این مطالب تراویش قلم سیدعبداللطیف نبوده بلکه او به کتاب از شمند عمومی، خود - سید عبدالله جزایری - یعنی تذکرۀ

شوشتر مکرر دستبرد زده و لذا بیشتر مطالب کتاب خود از تذکره شوشتر برداشته است. چنان که عبارت‌ها نینی عبارت‌های همان کتاب است. (ر. ک: کاروند کسروی ص ۲۵۷ - و نیز مقدمه مصحح بر تحفه‌العالم، ص ۲۲) گفتنی است که مصحح محترم، کتاب حاضر را براساس چاپ سنگی تحفه‌العالم و نیز دو نسخه خطی آن تصحیح نموده و به طرزی بسیار مطلوب منتشر کرده است. ۴۹ - طرب نائینی، محمد جعفرین محمدحسین جامع جعفری (تاریخ یزد در دوران نادری، زندی و عص

«کتابچه جغرافیای دارالسلطنه اصفهان و بلوکات و توابع» که به دستور ظل‌السلطان در سال ۱۳۹۹ ق به سعی و همت اهتمام میرزا سلیمان خان رکن‌الملک نایب‌الحکومه فراهم شده و گویا جزء ثبت‌ها و کتاب‌هایی است که به منظور تأثیل مرأة‌البلدان ناصری برای دارالتألیف همایونی تألیف گردیده است. حسین مدرسی طباطبائی راجع به مینم اثر در مقاله‌ای تحت عنوان «ماخذی تازه برای تحقیقات مربوط به اصفهان» (ر، ک: مجله وحدت ۱۲ (۱۳۵۳) - ۳۷۵) می‌نویسد: «کتاب مورد بحث از نظر موضوع و عنوان با «جغرافیای اصفهان» میرزا حسین تحولدار (چاپ ستدوه) یکی است جز آن که از رهگذر احتوا بر احصائیه و آمار دقیق نقوص و اماکن شهر اصفهان و بلوکات و توابع آن بسیار مهمتر است همچنان که آن دیگری از نظر وصف اوضاع اجتماع آن دوره اصفهان بر این اثر مزیت و برتری نمایاند. دارد...» (ص: ۳۷۲، ۳۷۳).

وی درخصوص ضرورت نشر این کتاب می‌نویسد: «از آنجا که این نسخه از نظر به دست دادن دقیق وضع جغرافیایی و سیاری نکات تاریخی یک قرن پیش اصفهان اثیری ارزنده و مهم است و از سویی دیگر تاکنون در جایی شناسانده نشده دیباچه کوتاه و فهرست اجمالي مطالب آن در اینجا اورده می‌شود به این امید که صاحب همتی از فضلای آن شهر به نشر آن اهتمام ورزد...» (ص. ۳۷۲-۳۷۳) برای بررسی اجمالي دیگری از همین اثر بنگرید به: رجائی زفراهی، محمدحسن: جغرافیای دارالسلطنه اصفهان، مجلد ۱۲ (۱۳۵۳) - ۴۷۸ - ۴۷۷.

٤٧- ضرایبی، عبدالرحیم بن محمد ابراهیم بن صادق ضرایب (متخلص به سهیل کاشانی): تاریخ کاشان، به کوشش ایرج افشار، به انسجام یادداشت هایی از الہیار صالح، انتشارات ابن سینا، چاپ دوم، تهران، ۱۳۴۱، بیست و یک + ۶۱۴ ص: مصور.

کتاب محتوی است بر مقدمه مصحح (سه - یازده)،
من کتاب (ص ۴۵۸ - ۲) تعلیقات و توضیحات (ص ۵۶۴ - ۵۶۴)
(۴۵۹)، فهرست های راهنمای (ص ۶۱۴ - ۵۶۵) تصاویر
(۱۰۰۰) است.

توضیح: نام اصلی کتاب حاضر مرآة القاسان است. این کتاب در جواب سوالاتی تهیه شده که از مرکز مملکت به تشویق مانکچی لیمچی هاتری پارسی از حاکم کاشان خواستار بوده اند و حاکم وقت که جلال الدین میرزا احتشام الملک بوده است حصول این امر مفید و مهم را از عبدالحیم کلانتر ضرایبی درخواست کرده است. مؤلف در سال ۱۲۸۷ ق تألیف کتاب را آغاز و در سال ۱۲۸۸ ق به اتمام رسانده است. این کتاب نیز همانند نصف جهان فی تعریف اصفهان (تألیف محمد مهدی اصفهانی)، در واقع

دریای فارس از بندر محمره [خرمشهر] که در کنار شط
کارون واقع است تا بندر مینا و...»
باب دوم: «در چگونگی و حقایق جزیری که در بحر
خلیج فارس واقع است و ذکر هر جزیره را در مقابل هر بندر
که واقع است متعرض می‌گردد. هر یک از این دو باب نیز
مفصل می‌شوند به فصول متعدد، به قدر آبادی و خرابی و
جمعيت و پريشاني آن بندر و جزيره» (ص. ۲۵ و ۲۶).

کتاب حاضر براساس سه نسخه خطی متعلق به کتابخانه ملی ملک، مجلس سنای سابق و مجلس شورای اسلامی تصحیح شده است.

۵۱ - رشوند، محمدعلی خان: *مجمل رشوند* (شرح قایع و گزارش‌های تاریخی منطقه روبار و الموت، واحد اطراف آن و قروین در سال‌های ۱۲۷۱-۱۲۷۶ هجری)، به تصحیح منوچهر ستوده، عنایت الله مجیدی، شریرهث میراث مکتبه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶، پنجاه و شش + ۳۸ ص، مصور، عکس، نموده.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصححان (یک - پنجاه شش)، متن کتاب (ص ۲۰۳ - ۱)، تعلیقات (ص ۲۵۱ - ۲۰)، فهرست‌های راهنمای (ص ۴۱۵ - ۲۵۵).

توضیح: کتاب حاضر بخش دوم از کتاب مجمل است که جاوی مسائل تاریخی و وضعیت اجتماعی مردم روبار را الموت و نواحی اطراف آن و حتی شهر قزوین در بین سال‌های ۱۲۷۱ تا ۱۲۷۶ ق. است. مؤلف آگاهی‌های روزشمندی در باب موضوع‌های گوناگون به دست می‌دهد؛ ضعیت ایل رشوند و شیوه زندگی این ایل، طایفه‌ها، خاندان‌ها و ایل‌های دیگر منطقه، چگونگی تربیت و تجهیز مریباز و سوار نظام، جغرافیایی محل این سامان، محصولات و طرز گردآوری مالیات‌ها و مصارف آن، نحوه برخورد حکام و شاهزادگان با رعایا و کشاورزان، موضوع پیشکشی تعارف‌های معمده، دهان قاجار، باغهای ایرانی

کارخانه ملی سیمان سوران بتب، بعض بیماری ها و
گلگونگی درمان آنها، اعیاد و مراسم رایج در بین مردم و
مطالب و گزارش های بسیاری از چگونگی احوال نواحی
بلطف رودبار، تیز مردان سیاسی و دینی آن روزگار قزوین -
الاوه بر این ها گزارشی نیز از شرکت سوار نظام ایل رشوند
جنگ هرات و بازگشت آنها به منطقه نیز آورده شده
ست. غالب اطلاعات و مطالب مجلمل اتحصاری است و
هیچ اثر تاریخی و جغرافیایی دیگر، مشابه آنها را
می توان یافت. با توجه به این که تاکنون کتاب مستقل و
امعی در باب مردم این منطقه وسیع کوهستانی تألیف
نمده، اثر محمدعلی خان رشوند را باید ارج نهاد. (ص.
و چهار).

سلطنت فتحعلی شاه) : به تصحیح ایرج افشار، انتشارات
انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۵۳، بیست و هشت + ۹۲۹
عن. مصور، یک پرگ نقشه.

توضیح: طرب نایینی در ۱۲۰۰ق، در اصفهان تولد یافت، علوم ادبی و دینی راچی زمان را در نزد بزرگان آموخت. توانایی‌ای در نویسنده‌گی موجب اشتغال او در امور دیوانی شد. زمانی‌له محمد ولی میرزا به مدت هفت سال (۱۲۳۶-۱۲۴۳) ایلی یزد بود، طرب نایینی سمت دفتر انشاء شاهزاده را بر مهده داشت. حتی پس از آن که عبدالراضخان قیام کرد و به حکومت یزد رسید، طرب سمت منشیگری را در دستگاه عبدالراضخان حفظ کرد. (ص هفده).

طرب در سال ۱۲۵۴ق به تأییف این اثر همت گماشت.

نیز شهرت یافته است.» (ص نه) کتاب مقتضی
واید عدیده‌ای است از جمله ضبط تحوه اجرای اصول
کوکومتی در ولایات که از عین دستورالعمل شاهزاده
محمدولی میرزا عاید می‌شود. نظری این دستورالعمل در
راجع دیگر دیده نشده است، وجود اصطلاحات نادر، به
است دادن مفاهیم بعضی از اصطلاحات، ضبط اصطلاح
باب حرف و اصناف بیزد و نیز صاحبان مناصب و مقامات
حکومتی، ... (ص بیست).

۵- کازرونی، محمد ابراهیم (متخلص به نادری):
ریخت بنادر و جزایر خلیج فارس، به تصحیح منوچهر
ستوده، مؤسسه فرهنگی جهانگیری، چاپ اول، تهران،
۱۳۶۷، هفت + ۱۸۵ ص. مصور.

۱۵) تصاویر.

۱۴) کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (پنج - هفت)،
۱۳) تن کتاب (ص ۱۴۹-۱). فهرست‌های راهنمای (ص ۱۸۶).

توضیح: مؤلف کتاب حاضر در زمان محمدشاه قاجار سلطنت: ۱۲۶۴ - ۱۲۵۰ق.) مأموریت یافته تا وضعیت نادر و چهار خلیج فارس را مطالعه و بررسی کند. این اثر را قاع خاصل سفر دور و دراز مؤلف به مناطق مذبور است. کتاب بعد از مقدمه دارای دو باب است.
 باب اول: «در حققت همگونگی نباد، مقده، د. سماحة

مکالمہ

سید علی بن ابی طالب

卷之三

Digitized by srujanika@gmail.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

—
—
—

مکالمہ میں اپنے بھائی کو

• 100 •

ست. کتاب بعد از مقدمه دارای دو باب است.
باب اول: «در حقیقت و حکم‌گذاری بناد واقعه داده می‌شود»

آندر کاران

سازمان فرهنگی
جمهوری اسلامی ایران

سازمان
کتابخانه
جمهوری اسلامی ایران

۱۳۴۰

سازمان
کتابخانه
جمهوری اسلامی ایران

سازمان
کتابخانه
جمهوری اسلامی ایران

سازمان
کتابخانه
جمهوری اسلامی ایران

سازمان
کتابخانه
جمهوری اسلامی ایران

می‌آید. به ویژه آن که مؤلف خود از دست‌اندرکاران دستگاه حکومتی در عهد قاجار بوده است. دقت نظر مؤلف باعث شده که قسمت‌های زیادی از تاریخ کردستان از خطر فراموشی مصون ماند.

انتشارات کتابخانه خاندان فرمانفرماشیان، تهران، ۱۳۴۰، XVII، قلب + ۵۶۴ ص + ۷ - ۱، مصور.

کتاب محتوی است بر مقدمه مفصل و طولانی مصحح شامل «نظر اجمالی به حوادث تاریخ کرمان (ط نا عج [۷۰ ص]، «منابع و مأخذ تاریخ او (قمح تا قمح [= ۶۴ ص])، «وزیری و تاریخ او (قمح تا قلب [= ۲۹ ص])» متن کتاب (ص ۴۵۶ - ۱)، توضیحات و اضافات (ص ۴۹۴ - ۴۸۷)، تصاویر و فهارس عدیده (ص ۴۹۴ - ۵۶۴) مقدمه حافظ فرمان فرمانیان به انگلیسی (P.C.).

توضیح: احمدعلی خان وزیری (۱۲۹۴ - ۱۳۲۵ ق) در کرمان زاده شد، در آنجا به تحصیل پرداخت و با آن که کسانش همه از دیوانیان بودند، او به فلاحت مشغول شد. وی در سال‌های ۳ - ۲۹۱ - ۲۹۲ - ۲۹۳ در سال ۱۳۱۷ ق. کتاب حاضر را که شامل وقایع کرمان از آغاز تا زمان آغا محمدخان قاجار می‌باشد، به رشته تحریر درآورد. پس از مرگ وی پرسش علی‌محمد ملقب به آقاخان دنباله تاریخ را تا زمان حسام‌الملک (سال ۱۳۱۷ ق) نوشته است و به نام فرمانفرما سالار لشکر، سالاریه نامیده است، وزیری کتاب دیگری نیز در جغرافیای کرمان نوشته است که به کوشش استاد باستانی پاریزی در سال ۱۳۵۳ در ۲۸۶ صفحه انتشار یافته است. مطالب کتاب حاضر از آن جهت که در برخی موارد از منابع اقتباس شده که اکنون در اختیار نیست، حائز کمال اهمیت است. همچنین امتیاز مهم دیگر کتاب در آن است که مؤلف وقایع دوره‌های افساریه، زندیه و اوایل قاجاری را دقیقاً از این و آن شنیده و اسمی افراد و امکنه را به دقت و رویدادها را با جزئیات تمام و کمال بیان نموده است و از این جهت منحصر به فرد شمرده می‌شود. (ص. قفتح)

۵۳ - وقایع نگار کردستانی، علی‌اکبر: حدیقه ناصریه در جغرافیا و تاریخ کردستان، به تصحیح محمد رئوف توکلی، چاپخانه ارزنگ تهران، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۴، ۳۴۴ ص. مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص ۹ - ۱)، چند کلیše از نسخه‌های خطی، متن کتاب (ص ۱۴ - ۳۲۳ - ۳۲۶)، فهرست اعلام (ص ۳۴۴ - ۳۴۳).

توضیح: مؤلف کتاب، عموزاده مستوره کردستانی، شاعر و صاحب تاریخ اردلان (در تاریخ کردستان) می‌باشد. وی در دستگاه حکمرانان اردلان و ولایان کردستان علاوه بر سمت منشیگری و وقایع نگاری، سمت مشاور و امارگر و وصول کننده مالیات را نیز داشته است. به گفته خودش این کتاب خلاصه کتاب دیگری است که آن را تاریخ الکراد نامیده و به خاطر تقدیم به ناصرالدین شاه قاجار (سلطنت: ۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق.)، نام حدیقه ناصریه را بر آن نهاده است. (ص ۸) کتاب از منابع معتبر تاریخ کردستان به حساب

تألیفات قرن چهاردهم:

۵۴ - ارباب، محمد مهدی بن محمدرضا اصفهانی: نصف جهان فی تعریف الاصفهان^{۱۰} (تألیف ۱۳۰۰ ق)، به تصحیح منوچهر ستوده، امیرکبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۴۰، ع ۳۷۳ + ۳۷۳ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (الف) - بج [۱۳ ص]، خطبه کتاب (ص ۱ - ۳)، مقدمه مؤلف (ص ۳ - ۶) و شش فصل. فصل اول: در بیان کلیات حالات اصفهان و ناحیه آن و تغییرات اسمی و نسبی که در آن روی نموده است. (ص ۲۰ - ۷)؛ دوم: در قسمت این ناحیت به شهر و بلوک و غیر آن و وضع شهر و حدود آن. (ص ۲۱ - ۲۹)؛ سوم: در اجزای صناعی اصفهان و امور متعلقه به آن (ص ۳۰ - ۸۱)؛ چهارم: در امور طبیعی اصفهان (ص ۱۳۸ - ۸۲)؛ پنجم: در تاریخ اصفهان و اینتای بنای آن و وجه تسمیه آن بدین اسم (ص ۱۳۹ - ۲۹۵)؛ ششم: ذکر بلوکات اصفهان (ص ۲۹۶ - ۳۳۶). فهرست‌ها (ص ۳۲۳ - ۳۳۷).

توضیح: بنا به گفته مصحح محترم اثر حاضر جزء کتابهایی است که برای تنظیم مرأت‌البلدان ناصری در دوران ناصرالدین شاه تهیه و تنظیم شده است. این دسته از کتب نتیجه دقت و بررسی‌های افرادی بوده که پایه علمی و ادبی داشته‌اند و نتیجه مطالعات چندین ساله و مشاهدات محلی خود را به صورت کتابی تقدیم ناصرالدین شاه کرده‌اند تا مطلعین و اهل فن آنها را مورد مطالعه قرار دهند و مطالعی از آنها را برای تأثیف مرأت‌البلدان ناصری برگزینند. (ص: الف).

تأثیف کتاب حاضر در سال ۱۳۰۰ ق. اتمام یافته و به نظر دستگاه دولتی رسیده است. مؤلف در تأثیف این اثر تنها به مشاهدات و اطلاعاتی که از دیگران کسب کرده اکتفا نکرده بلکه از بسیاری کتب و رسائل موجود درباره اصفهان نیز بهره برده است. برخی از مطالب کتاب در نوع خود چنان دقیق و مفصل است که در هیچ منبع دیگری نمی‌توان یافت.

نسخه منحصر به فرد این اثر جزء کتبی بوده که شیندلر (Schindler) هنگام مسافرت به ایران خریداری کرده است. ادوارد براون در ۱۹۱۷ م کتاب مزبور را برای دانشگاه کمبریج ابیان نمود و پس از مطالعه آن، هفت مورد از

تاریخ لرستان

از: سیدعلاء الدین مورخ لاری

سیدعلاء الدین مورخ لاری

الاصحهان

تاریخ طوس

لشکر صوری

میرزا شکرالله

فخرالكتاب

میرزا شکرالله

فخرالكتاب

میرزا شکرالله

فخرالكتاب

میرزا قاجار که مرحوم فرصت آن را با خط و نقاشی خود در کتاب «دریای کبیر» اورده و مصحح محترم آن را عیناً در پایان این کتاب گنجانده است، فهرست اعلام دو جلد (ص ۱۱۵۴-۱۰۴۵) یک برگ نقشه فارسی به نگارش مرحوم فرصت به تاریخ ۱۳۱۱ ق.

۵۸ - سنتنجی، میرزا شکرالله (فخرالكتاب): تحفه ناصری در تاریخ و چغراویای کردستان، به تصحیح حشمت الله طبیبی، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۶، ن + هفتاد و سه ۵۹۱ + ص.

۵۹ - کتاب مشتمل بر پیشگفتار مصحح (ح - ن [= ۷])، کلیشه چند صفحه از دو نسخه خطی، مقدمه مصحح شامل پنج مقاله تحقیقی: ۱- منشاء نژادی کرد، ۲- مهاجرت قبایل کرد به غرب ایران، ۳- زبان کردی، ۴- دین و مذهب در کردستان، ۵- تصوف و عرفان در کردستان (سه - هفتاد و دو)، متن کتاب (ص ۱۰۴۲۸)، حواشی و تعلیقات (ص ۴۳۱-۵۳۹)، فهرست اعلام (ص ۵۴۳-۵۹۱).

توضیح: میرزا شکرالله فخرالكتاب در سال ۱۲۷۵ ق، در سنتنج به دنیا آمد و در سال ۱۲۹۳ ق در سن هیجده سالگی به عنوان منشی شرف الملک به خدمت در حکومت کردستان درآمد و تا زمان حکومت ناصرالملک قراگوزلو (۱۳۱۹-۱۲۲۳ ق) در حکومت کردستان عهدهدار مشاغل مختلفی بود. تألیف این کتاب را در سال ۱۳۱۹ ق به پایان رساند و به مظفرالدین شاه پیشکش نمود. کتاب حاضر علاوه بر چغراویای مختصر کردستان، ذکر تاریخ فرمانروایی ولاده اردلان است، از آنجا که مؤلف از سنین جوانی وارد دستگاه حکومت کردستان شده و در حدود سی سال (تا سال ۱۳۱۹ ق) در حکومت مزبور مصدر برقی مناصب و مشاغل بوده و خود از نزدیک شاهدی صادق ابر اوپان و احوال سیاسی و اجتماعی و اقتصادی خطه کردستان بوده؛ کتاب او به عنوان یک منبع سودمند در تاریخ محلی، حاوی آگاهی‌ها و اطلاعات ارزشمند درباره کردستان است.

وی می‌نویسد: «مورخ باید صادق و بی‌غرض و عاری از تعلق باشد و رفتار و کردار هر طبقه را از روی حقیقت و درستی بنویسد». (ص ۶۶) بنابر همین نظرگاه است که وی در جای جای اثر خود به بیان خصوصیات اخلاقی مردم، به ویژه طبقه اعيان و اشراف و علمای کردستان پرداخته، از جور و تعدی حکام و مباشرین و ناسامانی‌های اجتماعی و رذائل اخلاقی مردمان همزمانش شکایت می‌کند. بخش دیگری از کتاب که به چغراویای کردستان اختصاص دارد برای شناخت ایلات و عشایر کرد حائز اهمیت بسیار است. (صفحه: ک)

۵۹ - جابری انصاری، حاج میرزا حسن خان: تاریخ اصفهان، به تصحیح جمشید مظاہری (سروشیار)، نشر

قطع رحلی، افست از روی چاپ سنگی طبع بمئی هند، شانزده + ۵۶ صور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه علی دهباشی (د - شانزده)، متن کتاب (ص ۱۶۰۴)، فهرست‌های راهنمای (ص ۵۶۵-۵۶۳).

توضیح: فخرالدوله (۱۲۷۱-۱۳۳۹ ق) بخش اعظم عمر خود را به تحصیل علوم و تالیف کتب پرداخت. اندکی بعد از مشروطیت به ریاست معارف فارس منصب شد، و مدتهی بعد رئیس عدلیه فارس گردید. مؤلف در سیب تالیف کتاب می‌نویسد: در سال ۱۳۱۰ قمری نظام السلطنه حاکم وقت فارس فرمودند در فارس امکنه بسیار هست که هنوز کسی قدیمی در آنها نگذاشته و نقشه بر نداشته، باید همته نموده نقشه برداشته بنیاد و تلفیق کتابی نمایی. (ص ۴) فخرالدوله در پی این فرمان از تهران عازم فارس شده و با سیر و سفر در جای جای این منطقه به ثبت و ضبط دیده‌های خود می‌پردازد. او می‌نویسد: «مطالبی را که در عرض راه سفر، روز به روز به هنگام برداشتن نقشه آثار قدیمه نوشتم و به هر مکانی که می‌رسیدم در اوراق متفرقه یاداشت می‌نمودم، آنها را به عینه در این دفتر جمع آوری کرده مجموعه‌ای ساختم و آن را موسوم نمودم به آثار العجم». (ص ۴) مؤلف علاوه بر نوشتن مشروح گزارش اماکن مورد بازدید، به ترسیم نقشه‌هایی نیز پرداخته است. ضمن آن که از آثار باستانی با هنرمندی تمام تصاویری نیز فراهم آورده است. به همین جهت فراهم آورنده کتاب ازو به عنوان «ولین باستان‌شناس ایرانی» (ص ۱۴) یاد کرده است. در مجموع از این اثر ارزشمند آگاهی‌های فراوانی درخصوص تاریخ و چغراویای استان فارس می‌توان یافت از قبیل: تواریخ متعلقه به هر ناحیه، کتبیه‌ها، وقفات‌نامه‌ها، مسطورات، نقوش الواح، صورت فرامین سلاطین، شرح تاریخی آثار و بناهای باستانی وضعيت چغراویای هر محل، قراء، قصبات، شهرها و وجه تسمیه آنها، شرح مساجد، مشاهد، مقابر، کاروانسراها، خصایص زندگانی مردم، شرح حال مشایخ و گرانمایگان هر مکان، کتب آنان و غیره... گفتنی است که در سال‌های اخیر استاد رستگار فسایی آثار عجم را به صورت متفق و مطلوب تصحیح نموده و با مقدمه‌ای مفصل منتشر کرده‌اند. با این مشخصات: آثار عجم، به تصحیح منصور رستگار فسایی، انتشارات امیرکبیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷، ۲ جلد. مصور، نقشه؛ جلد اول شامل مقدمه مصحح (ص ۱۰۴-۱۰۴) زندگینامه فخرالدوله شیرازی به قلم مصحح (ص ۵-۱۳۴)، متن کتاب (ص ۱۰۴-۱۰۵)؛ جلد دوم شامل متن کتاب (ص ۷۰۱-۷۳۷) شیرازنامه [جزء دوم آثار عجم]، (ص ۱۰۰-۱۰۳)، تعلیق شامل متن «نامه خسروان» از جلال الدین

مشعل، چاپ اول، اصفهان، ۱۳۷۸، ۴ جلد در یک مجلد، سیزده + ۷۱۷ ص - مصور.

کتاب مشتمل است بر مقدمه مصحح (ص یک - سیزده)، جلد نخست: مهمات مباحث اصفهان (ص ۳۴۵ - ۳۴۶)، یادداشت‌های جلد نخست (ص ۴۹۰ - ۱۰۲)، جلد دوم شرح

پاره‌ای مبانی ملتی و دولتی (ص ۱۰۷ - ۱۸۲)، یادداشت‌های جلد دوم (ص ۱۸۵ - ۲۲۶)، جلد سوم: سرگذشت ناموران هنری (ص ۲۶۹ - ۳۴۸)، یادداشت‌های جلد سوم (ص ۳۵۱ - ۴۱۲)، جلد چهارم: جغرافیای شهر و نواحی (ص ۴۵۶ - ۴۱۵)، یادداشت‌های جلد چهارم (ص ۴۵۹ - ۴۸۱)، فهرست راهنمۀ گزیده متابع یادداشت‌های عکس‌ها (ص ۴۸۲ - ۷۱۷).

توضیح: جابری انصاری (۱۲۴۹ - ۱۳۵۵) از فضله و علمای قرن اخیر است که در دوران عمر طولانی خود

اثار بسیار زیادی را به رشته نگارش درآورد. وی در دوران مشروطیت با دفاع و حمایت از این نهضت در زمرة مشروطه خواهان درآمد. بیشتر مطالبی که او در دوران نهضت

مشروطه نگاشته عمده‌ای معطوف به «ترقی دولت و ملت ایران» است.

کتاب حاضر یکی از آثار ارجمند نویسنده درباره تاریخ اصفهان است. جلد اول و دوم و چهارم این مجموعه، برگرفته از کتاب مشهور وی، تاریخ اصفهان و دی و همه

جهان و جلد سوم رساله‌ای است که مؤلف در اوخر ایام عمر با عنوان جلد سوم تاریخ اصفهان دست‌اندرکار طبع

آن بوده که در اواسط کار در گذشته است. در مجموع هر چهار اثر موردانشare درخصوص تاریخ اصفهان آگاهی‌های ارزشمندی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد.

۶ - سیدالسلطنه بندرعباسی، محمدعلی خان (مشهور به کبابی): بندرعباس و خلیج فارس (اعلام

الناس فی احوال بندرعباس) در جغرافیای تاریخی بندرعباس و جزائر خلیج فارس، به تصحیح احمد اقتداری،

به کوشش علی ستایش، کتابخانه این سینا، تهران، ۱۳۴۲، شانزده + ۷۳۶ ص و پنج ص.

توضیح: سیدالسلطنه کبابی (چهار - شانزده)، متن کتاب (ص ۱ - ۷۳۶)، فهرست مطالب و اعلام (یک -

نود و پنج).

توضیح: سیدالسلطنه کبابی (۱۳۶۲ - ۱۲۹۱) / ۱۳۶۰ - ۱۲۴۹ ش) در حدود هفتاد سال از زندگی خود را در

خدمات دیوانی و دولتی و مسافرت‌های تحقیقی و تبع در مسایل مختلف خلیج فارس به خصوص جغرافیای تاریخی

بندرها و جزیره‌های آن به سر آورد. خدمات اداری و دولتی وی عموماً در خلیج فارس بوده و به مشاغلی از قبیل فتح

بندر لنگه و طرد محمدبن خلیفه در بندر مزبور در سال ۱۳۱۶ ق و ریاست تذکره خلیج فارس در ۱۳۱۷ ق و کفالت

کوچک و بزرگ) لاآوان و اندرآبی، ابوموسی، سیری (سری) فرور (فرور و نایبوفور) و خارک سخن رفته است و مطالب سودمندی ثبت و ضبط شده است.

۶۲ - سردار اسعد، علیقلی خان؛ لسان‌السلطنه سپهر،

عبدالحسین: تاریخ بختیاری^{۵۰} به اهتمام جمشید کیانفر، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶، ۷۶۵ ص مصور، کتاب مشتمل است بر مقدمه فراهم آوردن (ص ۱۷ - ۴۴)، متن کتاب (ص ۴۵ - ۶۱۳)، ضمایم و تعلیقات (ص ۶۱۷ - ۶۶۲)، فهرست‌های راهنمای (ص ۶۴۳ - ۷۶۶).

توضیح: کتاب حاضر نخستین اثر تالیفی مستقل درباره بختیاری است. برخی فصول آن در موزه تاریخ سیاسی بختیاری، برخی فصول آن روش‌کننده جغرافیای تاریخی قلمرو بختیاری و فصولی نیز حاوی آگاهی‌هایی است که تنها در منابع مربوط به تاریخ‌های محلی می‌توان یافت. کتاب به دستور علیقلی خان سردار اسعد بختیاری توسط عبدالحسین لسان‌السلطنه سپهر تأییف و به عبارتی تحریر یافته است، چرا که کتاب اصولاً حاصل یک کار گروهی است. مصحح محترم هریک از مؤلفان و متربجمان را در مقدمه کتاب به خوبی شناسانده‌اند. در مجموع، کتاب حاضر منبع بسیار سودمندی است برای شناخت تاریخ و سرزمین بختیاری و حالات و روایت‌های بختیاری‌ها.

۶۳ - مورخ لاری، سیدعلاء الدین: تاریخ لارستان، به تصحیح محمدمباقر وثوقی، انتشارات راهگشا، چاپ اول، شیراز، ۱۳۷۱، ۲۰۲ ص، مصور، نقشه.

کتاب مشتمل است بر دیباچه مؤلف، مقدمه مصحح (ص ۱۵ - ۲۱)، یادداشتی از مصطفی کشفی، متن کتاب (۲۴ - ۱۹۲)، تصاویر.

توضیح: مورخ لاری (تولد ۱۳۱۲ ق / ۱۲۷۳ ش) در دیباچه کتاب می‌نویسد: بنا به خواهش جمعی از دوستان و همشهریان، با جد و جهد زیاد و کوشش و مطالعات در کتب تاریخی قدیم، مخصوصاً تاریخ خطی قدیم لار که کهنه و مندرس شده بود، و نیز مشهودات و مسموعات خود نگارنده در آن سرزمین می‌ادرست به تأییف کتابی به نام تاریخ لارستان و فارس و مشروطیت نمود (ص ۱۴).

مصحح محترم در پایان برخی فصول حواشی مفیدی اورده‌اند که به فهم بهتر مطالب کتاب کمک می‌کند.

۶۴ - جناب، میرسیدعلی: ااصفهان (تألیف ۱۳۴۲ / ۱۳۰۲ ش) به اهتمام عباس نصر، انتشارات گل‌له اصفهان، ۱۳۷۱، سیزده + ۳۵۳ ص.

کتاب مشتمل است بر مقدمه کوشنده (ص نه تا سیزده)، متن کتاب (ص ۳ - ۲۵۶)، ترجمه سفرنامه شاردن توسط جناب (ص ۲۵۹ - ۳۱۵)، فهرست راهنمای (ص ۳۱۸ - ۳۵۳). مشخصات چاپ دیگر همین اثر چنین است:

و کارگزاری بنادر در ۱۳۱۸ ق و برخی مشاغل دیگر در منطقه بندرعباس و خلیج فارس اشتغال داشته است. (ص: هفت) وی در طول زندگی آثار متعددی به رشته نگارش درآورده است.

از جمله کتاب حاضر را در سال ۱۳۲۴ ق آغاز و در ۱۳۲۹

کتاب مشتمل است بر مقدمه فراهم آوردن (ص ۱۷ - ۴۴)، متن کتاب (ص ۴۵ - ۶۱۳)، ضمایم و تعلیقات (ص ۶۱۷ - ۶۶۲)، فهرست‌های راهنمای (ص ۶۴۳ - ۷۶۶).

۶۱ - سیدالسلطنه بندرعباسی، محمدعلی خان^{۵۱}:

سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان (مماض اللالی و منزالاللالی)، استخراج، تنظیم، تحقیه و تعلیمات قرن اخیر است که در دوران عمر طولانی خود

چاپ اول، تهران، ۱۳۷۱، ۴۲۳ ص.

کتاب مشتمل است بر فهرست موضوعات (ص ۱۵ - ۵)، مقدمه مصحح (ص ۱۷ - ۱۹)، دیباچه نویسنده (ص ۲۱)، فهرست

متون (ص ۲۲ - ۴۱)، متن (ص ۴۱۹ - ۴۲۳). توضیح: سیدالسلطنه بعد از اتمام نگارش دو کتاب

مقاییح الادب فی تواریخ العرب [تاریخ سقط و عمان و بحرین و قطر و روابط آنها با ایران، تصحیح: احمد اقتداری، دنیای کتاب، تهران، ۱۳۷۰] و اعلام الناس فی احوال

بندرعباس (ر. ک.: شماره همین کتاب شناسی) در سال ۱۳۳۱ ق، اقدام به جمع اوری یادداشت‌ها و نوشه‌های سال‌های قبل خود نموده و تأییف اثر حاضر را در دو قسم ترتیب داده و آن را مماض اللالی و منزالاللالی نامیده است.

(دیباچه مؤلف، ص ۲۱). مصحح محترم کتاب را در دو جلد تنظیم کرده است. جلد نخست تحت عنوان

سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان (کتاب حاضر) و جلد دوم با نام سرزمین‌های جنوبی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان درصد سال پیش. در این مجلد

به مسقط، عمان، امارات متحده عربی، قطر، بحرین، و بصره پرداخته شده است. (این جلد ظاهرآ تاکنون انتشار نیافرته است).

اما جلد نخست یعنی کتاب حاضر علاوه بر اشتمال بر آگاهی‌های تاریخی و سیاسی، در بردازندۀ اطلاعات ارزشمندی از حیات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگ بومی، آداب و رسوم، باورها و سنت‌ها... اس.

در هریک از فصول بیست و دوگانه کتاب به این

شهرها و مناطق پرداخته شده است. بوشهر، خوزستان، شیکویه، بندرلنگه، بندر خمیر، بستک لارستان، بندرعباس،

میناب، چابهار و گودار و پسابند، و از جزیره‌های ایرانی

واقع در دریاهای شمالی خلیج فارس و دریای عمان با

عنوانی قشم، هرمز و لارک، هنگام، کیش، تسب (تسب

ترویج اسلام، ناطق اسلام. مؤلف سه روزنامه را بهتر از بقیه دانسته است: خورشید از مرتفعی میرزا، ناطق اسلام از ادیب شیخ حسین تربتی، آزاد از نویسنده آزاده عبدالقدیر سبزواری.

۶۶ - ناصرالشريعة، شیخ محمدحسین: تاریخ قم، با

مقدمه و تعلیق و اضافات به قلم علی دوانی، چاپ حکمت، قمه [تاریخ مقدمه ۱۳۴۲ ش]، غ + ۳۲۲-۳۲۳، چهارص، مصور، (همین کتاب برای بار نخست توسط مؤلف در سال ۱۳۴۴ ش، تحت عنوان «تاریخ قم موسوم به مختارالبلاد» توسط انتشارات اسلامی در قطع جیبی انتشار یافته است).

کتاب مشتمل است بر مقدمه علی دوانی (الف - غ [= ص])، متن کتاب (ص ۱-۲۸۴)، اضافات (ص ۳۷۳-۳۸۶)، فهرست مطالب (یک - چهار).

توضیح: شیخ محمدحسین ناصرالشريعة - ۱۳۴۹
- ۱۲۷۲ ش. از علمای قرن اخیر قم بوده که علوم مقدماتی را نزد آخوند ملاعبدالله که از اجله علمای قم بوده فرا گرفته و سپس از محضر اسانید بزرگ حوزه علمیه قم به کسب علم پرداخته است. مؤلف بنا به علاقه‌ای که به شهر قم داشته، در تاریخ این شهر به غور و تفحص پرداخته و در نهایت به تالیف «تاریخ قم» همت گماشته است. برخی از مطالب و آگاهی‌های مربوط به یک سده اخیر قم به ویژه اطلاعات مربوط به حوزه علمیه، علم و طلاق که در این کتاب آمده است، واجد ارزش و اهمیت زیادی است. محض نمونه در جایی اشاره می‌کند که بعد از شهریور ۱۳۴۰ طلاق علوم دینی از هر سو به منظور تحصیل روبه حوزه علمیه قم آوردند چنان که مراجع و قوت امر به ساخت منازل و مدارس جدیدی کردند (ص ۲۹۰). در مجموع کتاب حاضر حاوی این مطالب است: قم در ازمنه قدیم، فضیلت شهر قم، قم را چرا قم می‌گویند؟، بنای شهر قم، ورود اشعریان به قم، روایات ائمه اطهار راجع به قم،... مساجد قم، مدارس قم، فقهها و محدثین قم،... علماء و فقها و محدثین قم، مدارس قم و....

ب) نوشته‌ها:

۱- یکی از ابوالحسن احمدبن سیارین ابوی مروزی (متوفی ۲۶۸ ق) و دیگری از ابو رجاء سنجی (متوفی ۳۰۹ ق). اگرچه هر دو کتاب اکنون در دست نیست اما بخش‌هایی از اولی در معجم‌البلدان یاقوت و دومی در الاصابه این حجر محفوظ مانده است. ر.ک: سرگین: المجلد الاول الجزء الثاني، ص ۲۲۳-۲۲۹؛ آینه‌وند: ج ۱، ص ۱۶۳ و ۳۵۳.

۲- یکی از جعفرین احمد مروزی (م ۲۷۴) و دیگری از ابن خردابه (م ۳۰۰). اولی در دست نیست اما دومی چند بار تصحیح و نشر شده از جمله در سال‌های اخیر دو ترجمه از آن به فارسی

یکی از با ارزش‌ترین منابع مربوط به تواریخ محلی در اوایل عهد قاجار و یکی دو سال اول پهلوی است.

۵- علوی سبزواری، محمد‌مهدی: تاریخ طوس والمشهد الرضوی، نشر مطبوعة النجاح، بغداد، ۱۹۲۷ م ۱۳۰۶ ش]. ۲۸ ص.

توضیح: درباره تاریخ و جغرافیای شهر مشهد در قرن گذشته و حاضر کتابهای چندی نوشته شده است. در این خصوص هم کتاب حجیم و سه جلدی مطلع الشمس اعتمادالسلطنه را سراج داریم و هم کتاب مختصر ولی بسیار مفید حاضر را که البته نایاب است، می‌شناسیم. کتاب به جهت آن که درست در اوایل سلطنت رضاشاه نوشته شده [۱۳۰۵ ش] از ا LABLای سطور آن می‌توان سیمای سنتی شهر مشهد را در آن سال هادیافت و با تغییر دیگرگوئی‌های بعدی آن که در دوران پهلوی صورت گرفته مقایسه کرد. از توضیحی که ناشر داده است معلوم می‌شود محمد مهدی علوی فرزند ابراهیم بن منصور (متوفی ۱۳۱۵ ق.) است که

نسبش به امام صادق (ع) می‌رسد و تولد او در ۱۸ شعبان ۱۳۲۶ ق. در سبزوار بوده و در سال ۱۳۲۷ ق. به عراق رفت و در عتبات در محضر علمای بزرگ به تحصیل پرداخته و در سال ۱۳۴۳ ق. سفری به ایران کرده و مدتی در سبزوار مانده و این کتاب را در سال ۱۳۴۵ ق [۱۳۰۵ ش] تالیف کرده است. خود او هدف از تالیف کتاب را چنین دانسته است: «منظور من ذکر حقایق و نکته‌های مهم تاریخی بوده و به همین در فقه و اصول تبحر داشته و زبان فرانسه، ریاضیات قدیم و جدید و هیئت قدیم و نجوم جدید را به خوبی می‌دانسته است. وی کتاب الاصفهان را در سال ۱۳۰۲ شمسی تألیف و یک سال بعد در ۱۳۰۳ در اصفهان در قطع رحلی و به صورت چاپ سنگی منتشر کرده است.

عباس نصر کتاب را پرمحتوی و در حقیقت آن را دایرة المعارف اصفهان دانسته است، از دید وی، مؤلف در زمان خود «به مطالعه وسیع بر روی شهر پرداخته است. پاره‌ای اطلاعات منحصر به فرد و آمار موجود در این کتاب برای مقایسه با وضع کنونی و ترسیم منحنی رشد این شهر طی ۷۰ سال گذشته بسیار جالب است.» (ص یازده)

کتاب بعد از مقدمه مؤلف، به ترتیب، وجه تسمیه، تاریخ اصفهان، اوضاع جغرافیایی و طبیعی، مذهب مردم اصفهان، فهرست مساجد، حمام‌ها، کاروانسراها، فهرست مدارس قدیم و جدید، علم و دانش، اخلاق و عادات، اصناف، روزنامه‌ها، مقیاسات رایج، صادرات و واردات، معادن، و تغییرات مکانی شهر اصفهان را مورد گفت و گو قرار می‌دهد. به اعتقاد محمد رضا ریاضی «در بخش اخلاق و عادات مردم اصفهان، مؤلف با موشکافی خصوصیات اخلاقی مردم اصفهان را مورد بحث قرار می‌دهد و نکات مثبت و منفی آن را یادآور می‌شود، در بحث بعدی حدود ۲۲۰ گروه شنی و صنفی را با ذکر نظرات هر صنف معرفی می‌کند. سپس به مقیاس وزن و زمان می‌پردازد و در این بحث اطلاعات با ارزشی پیرامون اوزان و مقیاسات در اوایل دوره قاجاریه به دست می‌دهد.» (ص ۱۹۱-۱۸۱). کتاب حاضر در مجموع

الاصفهان، میرسیدعلی جناب، به کوشش محمد رضا ریاضی، سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۷۶، ۲۸۷، در قطع بزرگ. در این چاپ چند بخش افزوده نیز درباره اصفهان دیده می‌شود. کتاب شامل: فهرست مطالب و پیشگفتار کوشش (ص ۱-۲۱)، بخش اول: متن اصلی کتاب (ص ۲۷-۱۵۷)، ترجمه سفرنامه شاردن توسط جناب (ص ۱۹۵-۱۵۹)، یادداشت‌های بخش اول و دوم (ص ۲۰۹-۲۰۶)، بخش سوم: تصاویر آثار و بنای‌های اصفهان از اطلس سیاحت‌نامه شاردن (ص ۲۲۱-۲۲۸)، بخش چهارم: تصاویر آثار و بنای‌های اصفهان از کتاب سفرنامه فلاذن و کست (ص ۲۴۹-۲۲۹)، بخش پنجم: تصاویر آثار و بنای‌های اصفهان از کتاب اینه و آثار جدید ایران تأثیف پاسکال کُست (ص ۲۷۹-۲۵۱)، بخش ششم: تصاویر آثار و بنای‌های اصفهان از کتاب توصیف ارمنستان، ایران و بین‌النهرین تأثیف تکسیه (ص ۲۸۶-۲۸۱) یک برگ نقشه در شهر اصفهان.

توضیح: میرسیدعلی جناب (۱۳۰۹ ش / ۱۳۴۹ ق - ۱۲۸۸ ق) از روحانیون اهل فضل و دانش اصفهان بوده که در فقه و اصول تبحر داشته و زبان فرانسه، ریاضیات قدیم و جدید و هیئت قدیم و نجوم جدید را به خوبی می‌دانسته است. وی کتاب الاصفهان را در سال ۱۳۰۲ شمسی تألیف و یک سال بعد در ۱۳۰۳ در اصفهان در قطع رحلی و به صورت چاپ سنگی منتشر کرده است.

دایرة المعارف اصفهان دانسته است، از دید وی، مؤلف در زمان خود «به مطالعه وسیع بر روی شهر پرداخته است. پاره‌ای اطلاعات منحصر به فرد و آمار موجود در این کتاب برای مقایسه با وضع کنونی و ترسیم منحنی رشد این شهر طی ۷۰ سال گذشته بسیار جالب است.» (ص یازده) کتاب بعد از مقدمه مؤلف، به ترتیب، وجه تسمیه، تاریخ اصفهان، اوضاع جغرافیایی و طبیعی، مذهب مردم اصفهان، فهرست مساجد، حمام‌ها، کاروانسراها، فهرست مدارس قدیم و جدید، علم و دانش، اخلاق و عادات، اصناف، روزنامه‌ها، مقیاسات رایج، صادرات و واردات، معادن، و تغییرات مکانی شهر اصفهان را مورد گفت و گو قرار می‌دهد. به اعتقاد محمد رضا ریاضی «در بخش اخلاق و عادات مردم اصفهان، مؤلف با موشکافی خصوصیات اخلاقی مردم اصفهان را مورد بحث قرار می‌دهد و نکات مثبت و منفی آن را یادآور می‌شود، در بحث بعدی حدود ۲۲۰ گروه شنی و صنفی را با ذکر نظرات هر صنف معرفی می‌کند. سپس به مقیاس وزن و زمان می‌پردازد و در این بحث اطلاعات با ارزشی پیرامون اوزان و مقیاسات در اوایل دوره قاجاریه به دست می‌دهد.» (ص ۱۹۱-۱۸۱). کتاب حاضر در مجموع

نشر شده است. ر.ک: یادداشت شماره ۲۴.

به عنوان نمونه می‌توان از کتاب *فتح جبال طبرستان اثر ابوالحسن علی بن محمد (متوفی ۲۲۵ق)* یاد کرد که آنون در دست نیست و این نخستین تاریخ طبرستانی است که اسم آن در تألیفات دیگران ذکر شده است. ر.ک: سلسله مقالات سیداحمد تبریزی [کسری] راجع به تواریخ طبرستان منتظر در روزنامه نوبهار از شماره ۱۲ به بعد (سال ۱۳ دورة ۵ قوس [آذر] ۱۳۴۳=۲۳ ربیع الثانی ۱۳۴۳ق).

۳- علاوه بر دو کتاب *المسالک* و *الممالک* مذکور، از دیگر منابع مهم جغرافیای تاریخی این قرن می‌توان به این موارد اشاره کرد: کتاب *الخراب و صناعة الكتابة* اثر قدامة بن جعفر، البیان اثر یعقوبی، *الاعلاق النفیسه* اثر ابن رسته، *مختصر البیان* اثر ابن فقیه همدانی.

۴- البته این نکته به معنای آن نیست که از قرن چهارم احساسات جهان وطنی اسلامی به کلی از بین رفت چرا که دقیقاً از همین قرن به بعد نکارش منابع جغرافیای تاریخی با نگرش مذبور در کتاب تاریخ‌های محلی همچنان ادامه یافت. غرض ما در اینجا تنها اشاره به وقوع تحول در نگرش مذبور و نیز تأکید کردن بر یکی از انگزش‌های اساسی در شکل گیری تاریخ‌های محلی در ممالک اسلامی از جمله ایران است.

۵- قمی، حسن بن محمد بن حسن: *تاریخ قم*، ترجمه حسن بن علی بن حسن بن عبدالملک قمی، به تصحیح سید جلال الدین طهرانی، انتشارات طوس، تهران، ۱۳۶۱، ص ۴.

۶- آینه وند: ج ۱، ص ۳۵۱.
 ۷- روزنال: ج ۱، ص ۱۷۳. البته روزنال با آوردن قید «نخستین بار» که ما آن را نیاوردیم، بر این باور بوده که برای اولین بار ماقروخی در تأیف تاریخ محلی از خود گرایش حب الوطنی بروز داده است. در رد باور او همین بس که - چنانچه اشاره شد - حدود یک سده پیش از او، مؤلف تاریخ قم و بعد مؤلف تاریخ جرجان، ملهم از چنین گرایشی به تأیف آثار خود پرداخته بودند. جالب است که حتی مترجم محسان اصفهان در عصر ایلخانان (قرن ۸) دقیقاً با گرایش حب الوطنی به ترجمه اثر مذکور پرداخته است. مترجم در مقدمه خود یکی از ایات معروف سعدی را اوردé است:

سعده حب وطن گرچه حدیثیست صحیح
نتوان مرد به سختی که من اینجا زادم
مترجم در ستایش از اقدامات اصلاحی - عمرانی خواجه
رشیدالدین فضل الله همدانی چنین سروده است:
... ملک ایران سال ها ویران بُد از جور فلک
بنگر از آثار عدلت زیب عمران یافته
در میان هفت کشور خاص بر ملک عجم
اصفهان از اهتمامت فضل رجحان یافته...
(ر.ک: ترجمه محسان اصفهان: ص ۷)

نظری تاریخ، مشخصات یکی دیگر از مقالات مختصر و مفید و مرتبط با گفتار حاضر کتاب مذبور چنین است:

Lawrence Stone: English and United States Local History. pp. ۲۱۵-۲۱۹.

۱۹- روزنال: ج ۱، ص ۱۹۵؛ آینه وند تعبیر تاریخ‌های محلی دینی و عمومی را به کار برده است. ر.ک: ج ۱، ص ۱۶۶-۱۶۷.

۲۰- روزنال: ج ۱، ص ۱۹۱.

۲۱- همو: ج ۱، ص ۱۸۵.

۲۲- سوازه، زان، مدخل تاریخ شرق اسلامی (تحلیلی کتابشناسی)، به اهتمام کلود کاهن، ترجمه نوش آفرین انصاری (محقق)، نشر دانشگاهی، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۶، ص ۵۱ و ۵۲.

۲۳- روزنال: ج ۱، ص ۱۲۷ و ۱۲۸.

۲۴- نگارنده بیش از این مباردت به تهیه و تدوین، «کتابشناسی جغرافیای تاریخی اسلام و ایران» نموده است (ر.ک: کتاب ماه تاریخ و جغرافیا: س ۳، ش ۴۱، اردیبهشت ۱۳۷۹) و حال برای تکمیل آن، کتابشناسی حاضر فراهم آمده است.

۲۵- برای آگاهی از مجموع منابع مربوط به تواریخ محلی تألیف شده در جهان اسلام از قرن سوم به بعد - اعم از مفقود یا موجود - می‌بایست به سیاهه تواریخ محلی که توسط - این حزم، این فتنق، این خطیب، این فوطی، سُکی، این حَجَرْ و به ویژه جامع ترین سیاهه که توسط سخاوه و نیز حاجی خلیفه فراهم آمده است، رجوع کرد. برای سیاهه سخاوه بنگرید به ترجمه «الإعلان بالتبیخ لمن دم اهل التاریخ» که در جلد دوم اثر روزنال به طور کامل آمده است، ج ۲، صفحه ۲۸۹ تا ۳۲۶.

۲۶- برای یک بررسی و معرفی اجمالی این اثر [از این پس به اختصار: بررسی] بنگرید به: خانمحمدی، علی اکبر: قلم نامه، کیهان فرهنگی، س ۱۳۶۵، ش ۱۶-۱۹.

۲۷- بررسی: فروزانی، سیدابوالقاسم: تاریخ بخارای نوشخی (نمونه‌ای نفیس از تاریخ‌های محلی): کتاب ماه (تاریخ و جغرافیا)، شماره ۱۶ (س ۲، ش ۴) ص ۲۷-۲۹.

۲۸- بررسی: Lambton, Ann, K.S.: An Account of the

Tartkhi Qumm.: Bulletin of the school of oriental studies (BSOAS) Vol XII: Parts ۳ and ۴. ۱۹۴۸. pp. ۵۸۶-۵۹۶.

صدری افشار، غلامحسین: تاریخ قم، چیسته، ۳ (۱۳۶۴): ۷۳-۷۵.

۲۹- بررسی: صادقی، علی اشرف: تاریخ نیسابور، منتخب من السیاق: نشر داشن، ۱۳۶۳ (۴) ش ۵: ص ۴۵-۴۶.

۳۰- بررسی: عبدالرحمن بن یحیی الیمانی: تاریخ جرجان و نویسنده آن، ترجمه خداخش داورزناد کارنامک، تهران، ۱۳۶۶، ص ۳۶-۴۵.

۸- السخاونی، شمس الدین محمدبن عبدالرحمن (۹۲۰-۸۳۱ق): *الإعلان بالتبیخ لمن دم اهل التاریخ*, به نقل از روزنال، ج ۲، ص ۱۳۷.

۹- روزنال: ج ۱، ص ۱۸۳.

۱۰- البته این نظر تعبیر دیگری است از رأی ایرانشناس مشهور - پروفسور ادوارد براون. وی دقیقاً یکصدسال پیش (۱۹۰۰م) در مقدمه ترجمه محسان اصفهان به انگلیسی، درخصوص ارزش و جایگاه تاریخ‌های محلی چنین اظهار نظر کرده است. (عین عبارت وی):

As these Local histories are often of very great importance in supplementing the larg general histories,...: p.۴۱۱.

مرحوم علامه قزوینی در مقدمه تاریخ بیهق راجع به اهمیت تاریخ‌های محلی نظری ابراز نموده‌اند که با نظر براون دقیقاً یکی است. (ر.ک: تاریخ بیهق، صفحه ۴)

۱۱- اشاره، ایرج: *بیاض سفر*، نوس، تهران، ۱۳۵۴، ص ۵۱۶.

۱۲- مقدمه مرحوم کسری در «تاریخ رویان» اثر اولیاء الله آملی به کوشش عباس خلبانی، چاپخانه امگان، تهران، ۱۲۸۳ق، کسری در ادامه همان مطلب درخصوص داده‌های نادر موجود در این کتاب می‌نویسد: «... این خبرها را جز در کتاب این مؤلف در جای دیگری پیدا نتوان کرد و این است که ما برای تکمیل تاریخ مازندران حاجت به داشتن این کتاب داشته‌ایم.»

۱۳- ر.ک: مقدمه مصحح (شیخ عبدالرحمن الیمانی) بر

تاریخ جرجان: ج.

۱۴- زرین کوب، عبدالحسین: *تاریخ ایران بعد از اسلام*، امیرکبیر، چاپ ۴، تهران، ۱۳۶۳، ص ۵۸.

۱۵- لمتون، آن، کی، اس: *مالك و زارع در ایران*, ترجمه منوچهر امیری، علمی و فرهنگی، ج ۳، تهران، ۱۳۶۲، ص ۲۵.

۱۶- همو: *همان*, ص ۹ و ۱۰. با نگاهی آماری به فهرست منابع و مأخذ مالک و زارع در ایران چنین بر می‌آید که مؤلف برای تألیف این اثر بیشترین بهره را به ترتیب از منابع مربوط به تاریخ‌های محلی و بعد از منابع جغرافیای تاریخی برده است:

منابع تاریخ‌های محلی: ۴ مورد خطی، ۲۷ مورد سنگی و

چاپی.

منابع جغرافیای تاریخی: ۲ مورد خطی، ۱۶ مورد سنگی و

چاپی.

۱۷- تاریخ انتشار مقاله سال ۱۹۷۱ میلادی است.

۱۸- Historical studies Today: Edited by felix

Gilbert and Stephen R.Graubard.

w.w. Norton Company NewYork. London.

۱۹۷۱, pp. ۲۰۴-۲۰۴.

کتاب حاضر حاوی مجموعه مقالاتی است در حوزه مباحث

- اصاری]. کتاب ماه (تاریخ و چهارمین)، شماره ۳۱ (س، ۳، ش ۳) ۳۸-۳۹.
- ۵۱ - برای یک بررسی اجمالی از آثار مؤلف بنگردید به: افشار، ایرج: آثار سیدالسلطنه کبایی، راهنمای کتاب، ۱۸، (۱۳۵۴) ۵۷-۵۳؛ یا حسینی، سیدقاسم: نقش احمد اقتداری در احیاء آثار سیدالسلطنه کبایی، فصلنامه فارس شناخت، سال ۲، شماره ۴، پاییز ۱۳۷۹، ص ۲۰-۳۱، در این مقاله مجموعه آثار جاپ شده و جاپ نشده سیدالسلطنه اجمالاً معروفی شده است.
- ۵۲ - بررسی: تبریزی، مجتبی: تاریخ بختیاری یا خلاصه الاعصار فی تاریخ البختیار، کتاب ماه (تاریخ و چهارمین) شماره ۶ و ۷ (سال اول) ص ۲۰-۳۱.
- منابع و مأخذ (منابعی که در تهیه این کتاب‌شناسی از آنها بهره گرفته شده است.)**
۱. آینه‌وند، صادق: علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۷، ۲، ج.
۲. افشار، ایرج: فهرست مقالات فارسی در زمینه تحقیقات ایرانی، ۵، ج.
۳. بروکلمن، کارل: تاریخ الأدب العربي، الجزء الثاني، نقل الى العربية عبدالحليم النجار، الطبعية الرابعة - دارالمعارفه القاهره، بي.تا.
۴. حافظ قرآن، مهین دخت: کتاب‌شناسی تاریخ ایران کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۵۷.
۵. روزنال، فرانش: تاریخ تاریخ‌نگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۶۵ و ۱۳۶۸، ۲، ج.
۶. زربن کوب، عبدالحسین: تاریخ ایران بعد از اسلام، امیرکبیر، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۶۳.
۷. سرگین، فؤاد: تاریخ التراث العربي، المجلد الاول، الجزء الثاني (التذوين التاریخی)، نقل الى العربية د. محمود فهمي حجازی و راجمة د. عرفه مصطفی و د. سعیدعبدالرحیم، مکتبة آیة العظمى المرعشى التجفی، قم، ۱۴۱۲، اق.
۸. صدري افشار، غلامحسین: تاریخ در ایران: شرح احوال و معرفی آثار مورخان و چهارفیلان ایران، این سینا، تهران، ۱۳۴۵.
- فهرست کتاب‌ها، اشخاص و مکان‌ها**
- نمايه کتاب‌ها:**
- تذکر:
- ۱ - اعلام مقدمه و یادداشت‌ها در این نمايه لحاظ نشده است.
- ۲ - شماره ارجاعات به شماره ردیف کتابها است.
- آثار‌العجم در تاریخ و چهارمین این مجموعه در این مکان
- ۱۲۴ - باستانی پاریزی، محمد ابراهیم: تاریخ بزد، یغما، ۱۳ ص ۴۰۹-۴۱۱.
- ۱۲۵ - بررسی: عمامی، عبدالرحمٰن: تاریخ گیلان و دیلمستان، راهنمای کتاب، ۱۴ (۱۳۵۰)، ص ۳۶۳-۳۷۴.
- ۱۲۶ - عمامی، عبدالرحمٰن: بررسی تاریخ گیلان و دیلمستان، تحسین کنگره تحقیقات ایرانی، ۲ (۱۳۵۳)، ص ۴۵۸-۴۸۵.
- ۱۲۷ - بررسی: باستانی پاریزی، محمدانبراهیم: احیاء‌المملوک، راهنمای کتاب، ۹، ص ۴۹۴-۵۰۰ و ص ۵۱۱-۵۱۶؛ سیستانی، محمدنظام: نگاهی بر کتاب احیاء‌المملوک، اریان‌چ ۲۷ (۱۳۴۸) ش ۳ ص ۴۲۰-۴۳۰؛ برادزه گریگوری (و) یلیاپ، اسمیرنو: احیاء‌المملوک و تاریخ تأثیف آن، ایران نامه، ۶ (۱۳۶۷) ص ۴۱۷-۴۳۴.
- ۱۲۸ - بررسی: شایسته، فردیون: جایگاه کتاب تاریخ گیلان در مطالعات دوره صفوی، کتاب ماه (تاریخ و چهارمین) س، ۴، ش ۳۷-۳۸.
- ۱۲۹ - بررسی: محيط طباطبائی، محمد: از خلاصه التواریخ تا خلاصه‌البلدان، گوهر ۳ (۱۳۵۴) ص ۱۷۳-۱۷۷ و ص ۲۶-۲۵؛ همو: خلاصه‌البلدان یا کتابی درباره قم سده یازدهم، گوهر ۲ (۱۳۵۲) ص ۶۱۰-۶۱۷ و ص ۶۹۲-۶۹۶.
- ۱۳۰ - بررسی: ستوده، منوچهر: جامع مفیدی، راهنمای کتاب، ۵، ص ۱۶۵-۱۶۸؛ محبوبی اردکانی، حسین: جامع مفیدی، راهنمای کتاب، ۷، ص ۹۶-۸۷؛ بافقی، محمد مفید: جزیی از جلد دوم جامع مفیدی، فرهنگ ایران زمین، ۱۱، ص ۱۹۳-۲۲۸.
- ۱۳۱ - بررسی: فضائل بلخ، آریان، ج ۲، ش ۱۱ (۱۳۶۶) ص ۱۲۴-۱۲۶؛ زرین‌چیان، غلامرضا: فضائل بلخ (۱۳۴۷)، ش ۱-۳؛ زرین‌چیان، غلامرضا: فضائل بلخ (۱۳۴۸/۹)، ش ۲، ص ۱-۳؛ کیوان، مهدی: تاریخ و چهاری دارالسلطنه تبریزی از دوره قاجاریه درباره تاریخ و چهاری تبریز، مجله رشد آموزش تاریخ، سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۷۸، ص ۵۶-۵۸.
- ۱۳۲ - بررسی: موحد، صمد: تحفة‌العالم، کتاب شناخت، تهران ۱۳۶۳، ص ۷۵-۹۳؛ ذکوتی قراگوزلو، علیرضا: تحفة‌العالم و ذیل التحفه، نشر داشن، ۵ (۱۳۶۴) ص ۳۳۰-۳۳۳.
- ۱۳۳ - بررسی: افشار، ایرج: تاریخ کرمان (سالاریه)، راهنمای کتاب، ۴، ص ۱۰-۲۸؛ داشن‌پژوه، محمدتقی: تاریخ کرمان (سالاریه)، یغما، ۱۵، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ ستوده، منوچهر: تاریخ کرمان (سالاریه) سخن، ۱۲، ص ۱۰۹-۱۱۱.
- ۱۳۴ - بررسی: محبوب، محمدجعفر: نصف جهان فی تعریف الاصفهان، سخن، ۱۲، ص ۱۲۷-۱۲۷۳.
- ۱۳۵ - بررسی: حکمت، حسنعلی (بخرد): فارسانه ناصری، وحید، ج ۱، ش ۳ ص ۴۱-۴۸؛ فرمانفرما میان، حافظه: ترجمه فارسانه ناصری [ترجمه هریرت بوشه]، ترجمه قدرت الله روشندی، آینده، ۵ (۱۳۵۸) ص ۸۷۴-۸۷۶؛ خیراندیش، عبدالرسول: حاج میرزا حسن فسایی، فارسانه ناصری و سلسه اوقاف مدرسه منصوريه شیراز، کتاب ماه (تاریخ و چهارمین) سال ۴، شماره ۳ (پیاپی ۳۹) دی ۱۳۷۹، ص ۱۳-۱۷.
- ۱۳۶ - بررسی: مخصوصی، علی: تاریخ اصفهان [از جابری ص ۱۲۱-۱۲۲؛ ستوده، منوچهر: تاریخ بزد، سخن، ۱۱، ص ۱۲۷-۱۲۶]
- ۱۳۷ - بررسی: سلیم، عبدالامیر: بررسی اجمالی کتاب ذکر اخبار اصفهان، تأییف ابوعئیم در زمینه فرهنگ و تاریخ و تمدن ایران، مجله دانشکده ادبیات تبریز، ۲۶ (۱۳۵۳)، ص ۲۱۲-۲۱۷؛ صادقی، علی‌اشرفه تاملی در دوره قدمی اصفهان [ذکر اخبار اصفهان و طبقات المحدثین]. مجله باستان‌شناسی و تاریخ، ش ۹/۸ (زمستان ۱۳۶۹) ص ۴۵-۴۷.
- ۱۳۸ - بررسی: اسکارچیا، یک مساله فربینده متن تاریخ سیستان، ترجمه علی صفری، اریان، ج ۲۵، ش ۲، ص ۱۲۵؛ روح‌الامینی، محمود: بودجه سیستان در دوره خلفای عباسی به روایت تاریخ سیستان، مجله آینده، ۱۲ (۱۳۶۵) ص ۷۰-۷۲؛ راستا، م: چوب برگ شکسته، مجله زبانشناسی، ۳ (۱۳۶۵) ش ۲، ص ۶۱-۶۴ (در عبارتی از تاریخ سیستان)؛ ۵۵ مرده، برات: نگاهی به سبک تاریخ‌نگاری تاریخ سیستان، کتاب ماه (تاریخ و چهارمین)، شماره ۲۳ (س، ۲، ش ۱۱) ص ۱۴-۱۷؛ میین، ابوالحسن: سیری در تاریخ سیستان، کتاب ماه (تاریخ و چهارمین)، ش ۸ (سال اول) ص ۱۵-۱۷.
- ۱۳۹ - بررسی: قزوینی، محمد: تاریخ بیهق، مقالات قزوینی (۱۳۶۶) ص ۱۲۴-۱۲۶.
- ۱۴۰ - بررسی: افشار، ایرج: عقدالعلی، راهنمای کتاب، ۱۹ (۱۳۵۵) ص ۹۱-۹۲.
- ۱۴۱ - بررسی: حبیبی، عبدالحی: فضائل بلخ، آریان، ج ۲۸ (۱۳۴۸/۹)، ش ۱، ص ۱-۳؛ زرین‌چیان، غلامرضا: فضائل بلخ (۱۳۴۸/۹)، ج ۲، ش ۵-۶؛ کیوان، مهدی: تاریخ و چهاری دارالسلطنه تبریزی از دوره قاجاریه درباره تاریخ و چهاری تبریز، مجله رشد آموزش تاریخ، سال اول، شماره اول، پاییز ۱۳۷۸، ص ۵۶-۵۸.
- ۱۴۲ - بررسی: خیراندیش، عبدالرسول: بلخ و تاریخ پر فراز و نشیب آن، کتاب ماه تاریخ و چهارمین، شماره دوم (آذر ۱۳۷۶) ص ۲-۴.
- ۱۴۳ - بررسی: طبرستان [ابن اسفندیار]، مجله دانشکده ادبیات تبریز، ۲۲ (۱۳۴۹) ص ۱۶۸-۱۸۵.
- ۱۴۴ - بررسی: قزوینی، محمد: بعضی فواید لغوی و تاریخی و رجالی التدوین رافقی از یادداشت‌های مرحوم محمد قزوینی. گردآوری ایرج افشار، مجله دانشکده ادبیات، ج ۲، ش ۴، ص ۱۰-۱۱؛ ج ۳، ش ۲، ص ۸۲-۸۳.
- ۱۴۵ - بررسی: (مؤلف؟): بحثی در تاریخ محلی، لرغونی هرات، ۱ (۱۳۵۹) ش ۱، ص ۳۵-۴۳ (بیشتر درباره تاریخ‌نامه هرات است).
- ۱۴۶ - بررسی: شهشهانی، احمد: شیراز نامه زرکوب شیرازی، یغما (۱۳۵۱) ص ۱۲۲-۱۲۳.
- ۱۴۷ - بررسی: محبوب، محمدمجعفر: تاریخ بزد، سخن، ۱۱، ص ۱۰-۱۱؛ ص ۲۵ (۱۳۴۹) ش ۱، ص ۴۳-۴۵.

سرزمین‌های شمالی پیرامون خلیج فارس و دریای عمان	٦١	فارس ٥٧
سفرنامه شاردن	٦٤	احیاء الملوك ٣٣
سفرنامه فلاندن و کست	٦٤	ارشاد الزراعه ٢٩
سمط العلی للحضرۃ العلیا	١٥	استرآباد نامه ٤٥
سیاحت‌نامه شاردن	٦٤	اعلام الناس فی احوال بندرعباس ٦١
سیاق التاریخ ٣		الاصفهان ٦٤
شد الازار فی حَطَّ الاَزَارِ عَنْ زَوَارَ المَزارِ ٢٠	٢١	التدوین فی احوال جیال شروین ٤٢
شرف‌نامه ٣٢		التدوین فی اخبار قزوین ١٤
شیراز‌نامه ١٨		السیاق ٣
صلاح الصحاح فی طب ٩		السیاق التاریخ نیسابور ٣
طبقات المحدثین باصفهان والواردین علیها ٥		المزارات ٢٠
عقد العلی للموقف الاعلى ١٥، ١٠، ٩		المضافات الی بداعی الزمان ١١، ١٠
فارسنامه ناصری ١٨، ٥٦		المنتخب من السیاق ٣
فردوس در تاریخ شوستر و برخی مشاهیر آن ٢٥		داعی الزمان فی وقایع کرمان ٣٤، ١١، ٩
فضائل بُلخ ١٢		بندرعباس و خلیج فارس (اعلام الناس فی احوال بندرعباس) ٦٠
فهرست اسماء الرجال مذکورة احوالهم فی کتاب التدوین ١٤		تاریخ آل سلجوک ٣٤
کاروند کسری ٤٨		تاریخ اردلان ٥٣
کتاب آب‌بخشی ٢٩		تاریخ ارض اقدس ٤١
کتاب الاصفهان ٦٤		تاریخ اصفهان ٥٠
کتابچه تفصیل و حالات دارالایمان ٥٥		تاریخ افضل ٣٤، ١٠
کتابچه جغرافیای دارالسلطنه اصفهان و بلوکات و توابع ٤٦		تاریخ الکرام ٥٣
مجالس المؤمنین ٣٨		تاریخ بخارا ١
مجمع التواریخ ١٠		تاریخ بختیاری ٦٢
مجمل رشوند ٥١		تاریخ بنادر و جزایر خلیج فارس ٥٠
محسن اصفهان ٦		تاریخ بیهق ٨
مختصر مفید ٣٩		تاریخ جدید یزد ٢٥
مرأة القاسان ٤٧		تاریخ جرجان او کتاب معرفة علماء اهل جرجان ٤
مرأة البلدان ٤١، ٤١، ٤٦، ٤٤، ٤٧، ٤٦	٥٤	تاریخ خانی ٣٠
مزارات بخارا ٢٢		تاریخ خوانین ٤٩
مزارات شیراز ٢١، ٢٠		تاریخ دارالایمان ٤٤
مزارات کرمان ٣١		تاریخ در ایران ٣٢، ٢٦
مزارات هرات ٢٤		تاریخ رویان ١٩
مطلع الشمس ٤١	٦٥	تاریخ سیستان ٣٣، ٧
مغارض اللئالي و منار اللیالی ٦١		تاریخ شاهی خواجه شهاب الدین ابوسعید ١٥
مقايیق الادب فی تواریخ العرب ٦١		تاریخ طبرستان ٤٢، ٢٦، ١٩، ١٣
مقصد الاقیال و مرصدالامال ٢٤		تاریخ طبرستان و رویان و مازندران ٢٦
منتخب کتاب السیاق ٣		تاریخ طوس او المشهد ٦٥
نحویه سیفیه ٤٥		تاریخ قم ٢، ٦
نصف جهان فی تعریف الاصفهان ٥٤، ٤٧		تاریخ قم موسوم به مختارالبلاد ٦٦
وسیلة الشفاعت ٢٤		تاریخ کاشان ٤٧
		تاریخ کردستان ٥٣
		تاریخ کرمان ١٥، ١١

نمایه اشخاص

- آخوند ملا عبدالله ۶۶
آزند، یعقوب ۲۶
آغامحمدخان قاجار ۵۲
آقاخان ۵۲
آل احمد، جلال ۴۶
آملی، مولانا اولیاء الله ۲۶، ۱۹
ابراهیم بن معصوم ۶۵
ابن اسفندیار ۱۹، ۱۳
ابن شهاب یزدی ۱۰
ابن فندق ۸
ابوالشیخ اصفهانی ۵
ابوالقاسم کاشانی ۱۰
ابوحامد محمدبن ابراهیم ۱۰
ابوسعید بهادرخان ۶
ابونعیم اصفهانی ۵
ابی القاسم احمدبن محمدالحسینی القویی، الاصفهانی ۶
احمدزاده، مصطفی ۴۲
ادیب کرمانی، میرزا غلامحسین ۵۵
ارباب، محمد مهدی بن محمد رضا اصفهانی ۵۴
ارموی، میرجلال الدین (محدث) ۳۵
اسفرازی، معین الدین محمد زنجی ۲۸
اسکندر ۳۹
اشراقی، احسان ۴۲
اصفهانی، محمد مهدی ۴۷
اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان ۴۱، ۴۲، ۴۷، ۵۵، ۵۵
افشار، ایرج ۱۷، ۲۲، ۲۵، ۴۷، ۴۵، ۳۹، ۲۹
افضل الدین کرمانی، ابوحامد: ۱۱، ۱۰، ۹
افضل الملک ۵۵
اقبال، عباس ۶، ۱۳، ۱۱، ۱۰، ۹، ۶۱
اقتداری، احمد ۶۰
السهمی، حمزہ بن یوسف ۴
اللهیار صالح ۴۷
الیمانی، شیخ عبدالرحمان ۴
امام، سیدمحمد کاظم ۲۸
امیر تیمور ۲۴
امیرنوح ۱
اوین، زان (Jean Aubin) ۳۹
اوزن حسن ۲۴
اولجانتو ۱۵
ایسن قتلغ نویان ۱۵
بارب (Barb) ۳۲
باربیه دومینار (Barbier De meynar) ۲۸
باستانی پاریزی، محمد ابراهیم ۹، ۳۴، ۵۲
بافقی، محمدمفید بن محمود ۳۹
بدسرور لوات (Bedesford Lovett) ۴۵
بدلیسی، امیر شرفخان ۳۲
براون، ادوارد (E. G. Browne) ۵۴، ۱۳، ۶
برهان لیمودهی، تیمور ۴۱
بوسه، هربرت (Herbert Busse) ۵۶
بهار، ملک الشعراء ۷
بهرامی، تقی ۲۰
بهمنیار ۸
بیانی، مهدی ۱۰، ۳۴
بیک ارباب، محمد تقی ۴۴
بیشن، تقی ۶۵
بیهقی، ظهیرالدین ابوالحسن علی بن زید ۸
تحویلدار، حسین بن محمد ابراهیم ۴۶
ترمیتی، شیخ حسین ۶۵
ترشخی، ابوبکر محمدبن جعفر ۱
تسیحی، محمد حسین ۲۶
تقی الدین ابواسحاق ابراهیم الصرسفینی ۳
توکلی، محمد رفوف ۵۳
جابری انصاری، حاج میرزا حسین خان ۵۹
جزائری، سیدعبدالله (قیر) ۴۰
جانب، میرسیدعلی ۶۴
جنید شیرازی، معین الدین جنید بن محمود ۲۰
حاجی سیفالوله ۴۵
حافظ ابرو ۱۰
حبیبی، عبدالحی ۱۲
حسام الملک ۵۲
حسن بن علی بن حسن بن عبدالمالک قمی ۲
حسین بن علی بن بابویه قمی ۲
حسین بن محمدبن ابی الرضا آوی ۶
حسینی شوشتی مرعشی، علامالملک ۳۵
حسینی فسائی، حاج میرزا حسین ۵۶
حسینی، قاری سیدکلیم الله ۸
حسینی یزدی، سید رکن الدین ۱۷
خان بهادر خلیفه محمدسدالله ۱۶
خان بهادر مولی بخش ۴۰
خانیکوف، نیکلا ۳۶
خسروپاشا ۳۲
خلیلی، عباس ۱۹
خواجہ رسیدالدین فضل الله همدانی ۶
خواجہ محمد پارسا ۲۲
خواجہ نظامالملک ۶
دارمستتر (Darmesteter) ۱۳
دارن، برنهارد (Bernhard Dorn) ۳۶، ۳۰، ۲۶، ۱۳
دانشپژوه، محمد تقی ۴۵
دد رینگ (Dedering) ۵
دوانی، علی ۶۶
دهباشی، علی ۵۷، ۲۰
ذبیحی، مسیح ۴۵
ذوقی ۲۹
رایینو (Rabino) ۲۷، ۲۶
رافیق قزوینی، عبدالکریم ۱۴
رجایی زفره‌ای، محمدحسن ۴۶
رستگار فسائی، منصور ۵۶
رشوند، محمدعلی خان ۵۱
رضاشاه ۶۵
ریاضی، محمد رضا ۶۴
ریو، چارلز (Charlse Rieu) ۲۸، ۱۳
زرکوب شیرازی، احمدبن ابی الخبر ۱۸
زرین کوب، عبدالحسین ۲۰، ۳۱
ستوده، متوجه ۱۹
سدیدالسلطنه بندرعباسی، محمدعلی خان ۶۰، ۶۱
سردار اسعد، علیقلی خان ۶۲
سروشیار ۵۹
سعدهالدین منجم غوری ۱۶
سعید (محرابی = خطیب) ۳۱
سلطان ابوسعید گورکانی ۲۴
سلطان احمدخان اول ۳۰
سلطان حسین میرزا بایقر ۲۸
سلطان مراد سوم ۳۲
سنندجی، میرزا شکرالله (فخرالكتاب) ۵۸
سهیل کاشانی ۴۷
سید اصلیل الدین عبدالله واعظ ۲۴
سید امیر کیا ملاطی ۲۷
سید ظهیر الدین مرعشی ۳۰
سید عبدالله جزایری ۴۸
سید قوام الدین مرعشی ۲۶
سیفی ۱۶
شاه سلیمان ۳۹

- مدرس رضوی ۱
مدرس صادقی، جعفر ۷
مدرسی طباطبائی، حسین ۳۸، ۴۴، ۴۶، ۵۵
مرتضی میرزا ۶۵
مرعشی، سید ظهیرالدین ۱۳، ۲۶، ۲۷
مرعشی نجفی ۲۶
مستوفی بافقی ۳۹
مشکور، محمد جواد ۴۲
مشیری، محمد ۴۳
مظاہری، جمشید ۵۹
معتصم الملک ۱۳
معین الفقراء ۲۲
ملامحمد جعفرقاداغی اهری ۳۰
ملک دینار ۹
ملک شاه حسین بن ملک غیاث الدین محمدبن شاه ۳۳
 محمود سیستانی ۶
ملکشاه سلجوقي، جلال الدین ۶
ملک غیاث الدین کرت ۱۶
ملک کیومرث رستمدادی ۲۶
موحد، صمد ۴۸
مورخ لاری، سیدعلاء الدین ۶۳
مولی (Morlay) ۳۲
مهرآبادی، میترا ۴۲
میرزا ابوالقاسم بابر ۲۴
میرزا سلیمان خاک رکن الملک ۴۶
میرزا سید مهدی ۴۴
میرعبدالحکیم بادمرغانی ۲۹
نادر میرزا ۳۱
نادری ۵۰
ناصرالدین شاه قاجار ۴۱، ۴۳، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶
ناصرالدین محمد غوری ۱۵
ناصرالدین منشی کرمانی ۱۵
ناصرالشريعه، شیخ محمد حسین ۶۶
نصر، عباس ۶۴
نصرالدین ابوالفتح فخرالملک ۶
نصری حسینی، میرزا سید محمد ۵۷
نظامالسلطنه ۵۷
نفیسی، سعید ۲۰
نیشابور ۱
نیشابور، محمدبن حسین خلیفه ۳
واعظ جوادی، اسماعیل ۱۸
ونویقی، محمد باقر ۶۳
وحیدتیا، سیف الله ۵۵
وزیری کرمانی، احمد علی خان ۵۲
وشمگیر بن زیار ۱۳
- فرمانفرما سalar لشکر ۵۲
فلور، ویلم (Willem Floor) ۴۶
فونمنی گیلانی، ملاعبدالله الفتاح ۳۶
قاسم بن یوسف ابونصری هروی ۲۹
قاضی احمد قمی ۳۸
قاضی نورالله شوشتاری ۳۸
قاضی نورالله شوشتاری ۳۵
قاوی ۱
قزوینی، محمد (علامه قزوینی)، ۸، ۱۵، ۲۰، ۲۱، ۴۲، ۴۳
قمی، حسن بن محمدبن حسن ۲
کاتبه احمدبن حسین بن علی کاتب تبریزی ۲۵
کارکیا سلطان محمد ۲۶
کازرونی، محمد ابراهیم ۵۰
کبابی (سدیدالسلطنه) ۶۰
کربیم، بهمن ۱۸
کساپی، نورالله ۵
کست، پاسکال ۶۴
کسری، سید احمد ۱۳، ۲۶، ۲۷، ۴۸
کشفی، مصطفی ۶۳
کوهی کرمانی، حسین ۳۱
کیانی مازندرانی، تقی ۱۳
گلچین معانی، احمد ۲۲
گنجعلی خان ۳۴
گیلانی، ملاشیخعلی ۳۷
لاهوری، محمد شفیع ۸
لاهیجی، علی بن شمس الدین بن حاجی حسین ۳۰
لسانالسلطنه سپهر، عبدالحسین ۶۲
لیکوشین ۱
مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد ۶
مانکجی لیمجی هاتریا ۴۷
مایل هروی، نجیب ۲۹، ۳۴
مجتبه شسبتری، محمد ۵
مجیدی، عنایت الله ۵۱
محدث ارموی، جلال الدین ۱۴
محمد اسحاق ۲۸
محمد بن ابراهیم ۳۴
محمدبن زفیرن عمر ۱
محمدشاه، قاجار ۵۰
محمد صالح بن محمدتقی بن محمداسماعیل ۴۵
استرآبادی ۴۵
محمدعلی قورخانچی صولت نظام ۴۵
محمد کاظم المحمودی ۳
محمد ولی میرزا ۴۹
محمد هدایت حسین ۴۰
- شاه طهماسب ۳۲
شاه عباس اول ۲۶، ۳۴، ۳۶، ۴۶
شرف الملک ۵۸
شفر، شارل (Charles Schefer) ۱
شیعی کدکنی، محمدرضاء ۳
شوشتاری، میرعبداللطیف خان ۴۸
شیخ صدوق ۲
شیخ عیبدالله ۴۳
شیندلر، هوتم (Houtum Schindler) ۵۴
صاحب بن عباد، ۶
صادقی، علی اشرف ۵
صدیقی، محمد زبیر ۱۶
صریفینی ۳
صفوة الدین ۱۵
صفی الدین بلخی، عبدالله بن عمر ۱۲
صفی الدین محمد بن محمد بن هاشم حسینی قمی ۲۸
ضرابی، عبدالرحیم بن محمد ابراهیم بن صادق ۴۷
طباطبائی مجد، غلامرضاء ۴۳
طیبی، حشمت الله ۵۸
طرب نائینی، محمد جعفر بن محمد حسین ۴۹
طهرانی، سیدجلال الدین ۲، ۶
ظل السلطنه ۴۶
عامری نائینی، علیمحمد ۹
عباس، محمد ۳۲
عبدالرحمن مساح ۲۹
عبدالرضا خان ۴۹
عبدالغافر فارسی ۳
عبدالقدیر سبزواری ۶۵
عبدالله حسینی بلخی ۱۲
عبدالله محمدبن حسینی بلخی ۱۲
عبدالله بن ابوسعید هروی ۲۴
عطاران، فاطمه ۴
عطاردنی، عزیز الله ۱۴
علوی سبزواری، محمد مهدی ۶۵
علی بن جمال الدین رویانی ۲۶
علی محمد ۵۲
علی نقی میرزا ۵۵
عموزاده مستوره کردستانی ۵۳
عیسی بن جنید شیرازی ۲۱
فضل هروی ۲۹
فخرالدوله دیلمی ۲
فرای، ریچارد (Richard Frye) ۳۰
فرصتالوله ۵۷
فرمانفرما یان ۵۲

وقایع نگار کردستانی، علی اکبر ۵۳

ولادمیر (ولیامینوف زرنوف Zernof veliaminof ۲۲) Volkov

هاشمی کرمانی، سید محمد ۳۱

هروی، سیف بن محمد بن یعقوب ۱۶

هوتسما (Houtsma) ۳۴

نمایه جای‌ها

آبه ۲۸

اذربایجان ۲۳

آکسفورد ۴

أمل ۱۳

ابوموسی ۶۱

اردلان ۵۸

ارمنستان ۶۴

استرآباد ۴۵

اسلامبول ۵۵

اصفهان ۵، ۶، ۳۹، ۴۶، ۴۹، ۴۹، ۴۷، ۴۶، ۵۹، ۵۴ ۶۴

الموت ۵۱

اندرآئی ۶۱

انگلیس ۴۵

جنورد ۴۱

بحرين ۶۱

بخارا ۱، ۱۰

بختیاری ۶۲

بدلیس ۳

برلین ۸

بریتانیا ۳۳، ۲۰

بسطام ۴۱

بصره ۳۹

بصره ۶۱

بلخ ۱۲

بندرعباس ۶۰

بندرلنگه ۶

بنگال ۴۰

بودلیان ۴

بورسا ۳

بوشهر ۶۱

بیروت ۱۴

بین‌النهرین ۶۴

بیهق ۸

پاریس، ۶ ۲۸

پاسایدر ۶۱

پطرزبورغ ۲۶

تاشکند، ۸

- قزوین ۱۴، ۵۱
قشم ۶
قطر ۶۱
قم ۲، ۳، ۳۸، ۴۷، ۴۴، ۵۵، ۶۶
قوچان ۳۱
کاشان ۴۷، ۳۸
کربلا ۳۸
کردستان ۵۸، ۵۳، ۳۲
کرمان ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۵، ۳۱، ۴۸، ۲۸، ۱۶
کلکته ۳۸
کوفه ۱۶
کویت ۱۶
کیش ۶۱
گرگان ۵، ۵
گوادر ۶۱
گیلان ۳۶، ۳۰، ۲۷، ۱۳
گیلان بیهق ۳۶
لار ۶۳
لارستان ۶۳
لارک ۶۱
لاوان ۶۱
لندن ۲۸، ۳۳، ۲۷، ۱۵، ۸، ۶
لیدن ۳۴، ۱۳، ۵
مازندران ۵۵، ۴۲، ۳۷، ۲۶
ماوراء النهر ۲۳، ۲۲
محمره ۵۰
مدینه ۳۸
مسقط ۶۱
مشهد ۶۵، ۴۱
مصر ۵۵
مکه ۳۸
میناب ۶۱
نجف ۳۸
نحوان ۳۲
نیشابور ۴۱، ۳
واتیکان ۱۱
oramien ۴۱
هرات ۱۶، ۲۳، ۲۸، ۲۹
هرمز ۶۱
هند ۵
هند، هندوستان ۱۴، ۱۶، ۳۹، ۴۸
هنگام ۶۱
یزد ۱۷، ۱۵، ۴۹، ۳۹، ۴۹
یزد
- تبریز ۴۳
ترکیه ۱۵، ۳
تمب ۶۱
جرجان ۴
جلگه خوار ۴۱
چاه‌بیهار ۶۱
حجاز ۵
حیدرآباد ۴۸، ۴
خارک ۶۱
خراسان ۵، ۴۱، ۲۸، ۲۲، ۲۸، ۴۱، ۶۵
خرمشهر ۵۰
خلیج فارس ۵۰، ۵۶، ۶۰، ۶۱
خوزستان ۴۸، ۶۱
دامغان ۴۱
دکن ۴
دماوند ۴۱
دیلمستان ۲۷
رشت ۲۷
رم ۴۰، ۱۱
رودبار ۵۱
رویان ۱۹، ۲۶
زرنده ۵۵
ساوه ۵۵
سبزوار ۴۱
سمنان ۴۱
سنندج ۵۸
سوداکوه ۴۲
سیاکله رود ۲۶
سیری (سری) ۶۱
سیستان ۵، ۳۳
شط کارون ۵۰
شوستر ۳۵، ۴۸، ۴۰
شیکویه ۶۱
شیراز ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۵۶، ۵۷
شیروان ۳۲
طبرستان ۱۳، ۲۶، ۴۲
عتبات ۶۵، ۳۹
عراق ۶۵، ۴۸
عمان ۶۵، ۶۱
غدیر خم ۳۸
فارس ۵۷، ۵۶، ۲۰، ۱۸
فردوس ۳۵
فرور (فرور نایوفرور) ۶۱
فومن ۳۶
فیروزکوه ۴۱